

2012/10

Jávor Benedek és Beke Zsolt Frigyes

Résztevők és apatikusak

A társadalmi részvétel helyzete Magyarországon

Jávor Benedek – Beke Zsolt Frigyes

RÉSZTVEVŐK ÉS APATIKUSAK – A TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL HELYZETE MAGYARORSZÁGON

Az elmúlt évtizedekben világszerte a figyelem középpontjába kerültek azok az elméletek (és gyakorlati megvalósításuk), amelyek a hagyományos *top-down* hatalomgyakorlás mellett mind szélesebb teret engednek a *bottom-up* részvételi folyamatoknak. A társadalom intenzív beleszólása a közösségi döntéshozatalba a legkülönbözőbb területeken merült fel igényként: a környezeti hatásvizsgálatok és döntések esetében (Rydin–Pennington 2000) éppúgy, mint a tudomány és technika (Chopyak–Levesque 2002), az egészségügy (Zakus–Lysack 1998), a fejlesztési projektek (Bhatnaga–Williams 1992) vagy például az erdőgazdálkodás (Buchya–Hovermanb 2000) során. Ezek az elvárások társadalmi mozgalmak formájában is felszínre törtek. Globális léptékben az ezredforduló globalizációkritikai mozgalmi integrálták ezeket a szándékokat: jelentős megmozdulások sora, Seattle-től Genováig éppúgy hangot adtak ezeknek a követeléseknek, mint a Társadalmi Világforumok sorozata. Helyi szinten is virágzásnak indultak a részvételi kezdeményezések a globális Dél országaitól Nyugat-Európán és Észak-Amerikán át az újonnan demokratizálódó közép-kelet-európai országokig. Nem csupán állampolgári igényként fogalmazódott meg ugyanakkor a részvétel biztosítása. A társadalmi elvárás a nemzetközi jog (Aarhusi Egyezmény 1998), az európai jog (2003/35/EC irányelv a társadalmi részvételről), az Unió stratégiaalkotása és a nemzeti jog területét is áthatotta (pl. 2001. évi LXXXI. törvény az Aarhusi Egyezmény kihirdetéséről, az elektronikus információszabadságról, a környezetvédelem általános szabályairól szóló stb. törvények). Erről lásd Kiss–Jávor 2009. John Dryzek (2000) ezt a komplex folyamatot nevezte „részvételi forradalomnak”, amely szerinte a kilencvenes években – elsősorban a nyugati fejlett demokráciákban – lezajlott.

A közép-kelet-európai rendszerváltások sokak számára azt az ígéretet hordozták magukban, hogy a régió társadalmi visszaintegrálódnak a nyugat-európai típusú társadalomfejlődési trendekbe, és átveszik a társadalomszerveződésnek azokat a mintázatait, amelyek a jelentősebb

demokratikus hagyományokkal rendelkező országokban tág teret biztosítanak az aktív állampolgárság, a részvétel, az átláthatóság és a közösségi ellenőrzés folyamatainak. Az elmúlt 22 év ezeket a reményeket felemás módon teljesítette be. Egyfelől jelentős jogszabályi fejlődés zajlott le hazánkban (Kiss–Jávor 2009; Bullain–Csanády 2008; Márkus 2005; Fülöp 2005), amely a társadalmi részvétel alapvető törvényi feltételrendszerét és biztosítékait megteremtette (bár az elmúlt évek kormányzati erőfeszítései a civil szektor lehetőségeinek korlátozására aggodalmat keltőek). Másfelől korántsem tapasztalható a részvételi folyamatok széleskörű felvirágzása. Általános meggyőződés, hogy Magyarországon nincs szó a Dryzek-féle „részvételi forradalomról”. Számos figyelemre méltó példa ellenére az országos és helyi szintű kormányzást nem igazán hatja át a társadalommal való együttműködés szándéka, és jellemzően a helyi közösségek is korlátozott igényekkel lépnek fel a döntéshozatalba való bekapcsolódás tekintetében. Erre az ambivalens helyzetre számos tanulmány rávilágított az elmúlt években (pl. Nizák–Péterfi n.a.). Kiterjedt irodalma van a részvétel elméletének és lehetséges jövőbeli fejlődési irányainak is (Bela et al. 2003; Reisinger 2009). Számos esettanulmány, illetve speciális területre vonatkozó elemzés (pl. Glied 2009; Kinyik 2009; Baranyi et al. 2004; Jávor et al. 2006), valamint jogszabályi összefoglaló (pl. Julesz 2006) is napvilágot látott. Kevesebb ismeretünk van ugyanakkor arról, hogy két évtizeddel a rendszerváltás után valójában hogyan ítéli meg a hazai intézményi rendszer és az állampolgárok maguk a közösségi részvétel ügyét. Az intézmények viszonyulásáról készültek egyes speciális területekre vonatkozó publikációk (a környezetvédelmi hatóságok esetében lásd Jávor–Németh 2007; Jávor–Németh 2008), az állampolgári véleményekre vonatkozó kvantitatív, vagy akár kvalitatív tanulmány ugyanakkor nem nagyon született. A társadalmi részvétellel kapcsolatos hazai szakirodalom ennél fogva meglehetősen felemás: átfogó és kiterjedt elméleti elemzések, jogszabályi leírások, sőt a gyakorlati megvalósulás számos leírása áll szemben azokkal a rendkívül hiányos ismeretekkel, amelyekkel a társadalom, illetve az intézményi szereplők attitűdjével, véleményével, hozzáállásával kapcsolatosan rendelkezünk.

Az intézményi oldal

Egy korábbi vizsgálatunk során ezeket a hiányosságokat igyekeztünk részlegesen pótolni. Interjú módszerrel segítségével az intézményi szereplők, illetve a civil szervezetek hozzáállását tártuk fel (Boda–Jávor 2012). Eredményeink szerint az állami intézmények munkatársai általánosságban inkább pozitívan viszonyulnak a társadalmi részvételhez: normatíván fontosnak és potenciálisan hasznosnak tartják. E támogató attitűd biztató abból a szempontból, hogy elvileg lehetőséget nyújt olyan programok, kezdeményezések számára, amelyek a participatív folyamatok fejlesztését célozzák. Ugyanakkor a konkrét előnyök és hátrányok említésének gyakorisága és hangsúlyai elég egyértelmű képet rajzoltak ki: viszonylag kevészer említettek olyan előnyt, amely magánál az intézménynél realizálódna, míg a hátrányoknál ezek az említések meglehetősen gyakoriak voltak. Ez a kép viszont óvatosságra inthet: általában támogatják, de a saját munkájukban inkább többletfeladatként értelmezik a participációt. Figyelemre méltó az is, hogy a társadalmi részvételt akadályozó tényezők tekintetében az intézmények munkatársai elsősorban a civilek, az állampolgárok fejletlen demokratikus kultúráját, ismereteit említették. Magyarán a részvételi folyamatok hiányát elsősorban keresleti oldalról magyarázták, azt a társadalmi tudatosság, ismeretek és szándék alacsony szintjére vezették vissza. Amennyiben ez a percepció megfelel a valóságnak, úgy a közösségi részvétel erősítését maguknak a közösségeknek az oldalán kell kezdenünk. Az intézményi oldal álláspontjának értékelésekor ugyanakkor óvatosságra kell, hogy intsenek az ugyanebben az interjúsorozatban civil szervezetek képviselőivel rögzített beszélgetések. A civilek a keresleti helyett a kínálati oldal hiányosságait állították a középpontba, azt állítva, hogy bár a társadalom részéről is nagyobb tudatosságra és aktivitásra lenne szükség, a meglévő szándékok is számtalanszor elvéreznek a közigazgatás, az önkormányzati szereplők ellenállásán. Az intézményi ellenállás pedig ördögi körként a még meglévő lelkesedés elől is elszívja a levegőt, és tovább rombolja az amúgy is alacsony szintű közösségi aktivitást.

Társadalmi igények és képességek

Ahhoz, hogy pontosabban fel tudjuk térképezni a közösségi részvétel elterjedésének útjában álló akadályokat, képet kell alkotnunk arról, hogy a magyar társadalom hogyan viszonyul a társadalmi részvétel, aktív állampolgárság kérdéséhez. Az intézmények hozzáállásának kettősségét a fentiekben bemutattuk, de vajon van-e valós igény a közösségek döntéshozatalba való bevonására? Egyáltalán tudatában van-e a társadalom a rendelkezésére álló lehetőségeknek? Szándékában áll-e az állampolgároknak részt vállalni a döntéshozatalban? Ha igen, mi akadályozza meg őket abban, hogy a gyakorlatban a jelenleginél aktívabb szerepet vállaljanak közös ügyeink intézésében? Vannak-e sajátos mintázatok kor, iskolázottság, lakóhely vagy nem tekintetében a részvétellel kapcsolatos attitűdökben? Kikre lehet alapozni a részvételi programokat? Milyen a civil szervezetekhez való viszonya a magyar társadalomnak? Mi magyarázza az alacsonyabb részvételt: az intézmények tényleges ellenállása, az állampolgárok tényleges érdektelensége vagy a bizalom hiánya, az előbbieket *a priori feltételezése* egymásról?

Kulcskérdés az is, hogy a közösségi részvétel előnyeit és hátrányait hogyan ítéli meg a társadalom. Elvi síkon gazdag nemzetközi (pl. Kaner et al. 2005; Hartz-Karp – Briand 2009; Frame–Brown 2008) és hazai (Nizák–Péterfi n.a; Bela et al. 2003; Ongjert 2002 stb.) irodalma van a társadalmi részvétel nyújtotta közösségi hasznoknak és költségeknek. A demokratikus elv kiteljesedésétől a közösségi bizalom megerősödésén vagy a döntések minőségének javításán át a konfliktus-megelőzésig az előnyök hosszú sora bukkan fel a szakirodalomban. Nő a közösség érdekérvényesítő képessége a róla szóló döntésekben. Az állampolgárok a részvételi folyamatok során tájékozottabbá válnak közösségük ügyeiben, képessé válnak jobban informált, tudatosabb döntéseket hozni. Olyan lokális szempontok és tudás, ismeretek érvényesítése is lehetővé válik, amelyek a hagyományos döntéshozatali metódusokon kívül rekednek. Növeli az intézmények legitimitációját, beágyazottságát és támogatottságát. Erősítheti a döntések végrehajtása során a társadalom tagjainak aktív bekapcsolódását (Boda–Jávor 2012).

Megjelennek ugyanakkor a részvétel veszélyeire, illetve költségeire figyelmeztető vélemények is. Ezek részben a közösségi részvétel alapjait (Blondiaux 2005), részben azok egyes elemeit illetik kritikával. A részvételi folyamatok jelentős idő- és energiaráfordítást igényelnek, amelyek biztosítása alig lehetséges, és eleve egyenlőtlen lehetőséget biztosítanak az egyes társadalmi szereplőknek a bekapcsolódásra. A sikertelen folyamatok frusztrációt és a bizalom további hanyatlását eredményezik, hasonló következményekkel járhatnak a rosszul menedzsel, az intézmények által „fél szívvel”, csak a látszat kedvéért lefolytatott eljárások. A képviseleti demokrácia intézményei bizonytalanul legitimált konkurensokat kaphatnak, amely a döntéshozatalt bizonytalaná teheti. A részvételi eljárások üzleti, politikai vagy társadalmi csoportok által manipulálhatók, kisebbségi, gazdasági vagy politikai érdekek a többségi vélemények fölébe kerekedhetnek. Csökkenhet a döntéshozatali hatékonyság, mindenkinek elfogadható puha, de a probléma megoldása szempontjából szuboptimális megoldások születhetnek (Hartz-Karp – Briand 2009; Boda-Jávor 2012).

Kérdés azonban, hogy ezeket az előnyöket és hátrányokat hogyan látja és értékeli a társadalom? Melyek azok a teoretikus hozadékaik és hátrányai a részvételi eljárásoknak, amelyeket valóban érzékelnek és fontosnak ítélnék az abban részt vevők, és melyeket ítélik meg kevésbé hűsbavágónak? Ez alapján mik lehetnek a társadalmi szereplőket mobilizáló motivációk, és mik az őket a részvételtől eltántorító félelmek? Ezekre a kérdésekre keressük a választ jelen tanulmányunkban.

A vizsgálati módszertan és adatbázis

Következtetéseinket egy 2011. február-április között, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar hallgatóinak részvételével lefolytatott kérdőíves vizsgálat eredményeire alapozzuk. Kérdőívünk 4 demográfiai dimenzió felvételezéséből és 18 kérdésből állt (lásd Függelék). A kérdőívezés során a válaszadók kiválasztása esetlegesen, nem módszerszerűen

történt, ennek megfelelően az 529 fős minta nem tekinthető reprezentatívnak, ennek ellenére meglehetősen széles és használható közelítésű metszetét adja a magyar társadalomnak (1. táblázat). A nyers adatok feldolgozása során az SPSS statisztikai programot használtuk.

1. táblázat *A minta néhány demográfiai jellemzője (Σ: 529)*

<i>Településtípus</i>	Budapest	Nagyváros, megyei jogú város	Egyéb város	Község, nagyközség	Kistelepülés (< 1000 lakos)	
	220	73	125	84	27	
<i>Iskolai végzettség</i>	8 általános (vagy kevesebb)	Szakmunkásképző, egyéb, érettségit nem adó középiskola		Érettségi	Egyetemi, főiskolai végzettség	
	53	41		242	193	
<i>Kor</i>	0-14	15-25	26-35	36-50	51-65	65-
	8	197	97	115	81	31
<i>Nem</i>	Férfi			Nő		
	199			330		

Eredmények

Bizalom és részvétel

Az adatbázis elemzése során elsőként arra keresünk választ, hogy az állami intézményrendszerbe vetett bizalom¹ milyen viszonyban áll a mintában szereplők társadalmi, civil szerepvállalásával.²

¹ A „bizalom” főkomponens a kérdőív bizalom paneljének itemjeiből készült. A blokkból az országgyűléssel, kormánnyal és az önkormányzatokkal kapcsolatos véleményeket helyeztük el egy főkomponensben, ezekből elég magas, 68,5%-os megőrzött információmennyiségű PC-t alkothattunk. A bizalom blokk másik három itemje nem korrelált a többi mutatóval megfelelően, ezeket egyenként tudtuk az elemzésbe bevonni.

Két feltételezés is lehetséges: egyrészt, elképzelhető, hogy a magasabb intézményekbe vetett bizalom segíti a civil szférában való aktivitást, és a részvételre való hajlam az állampolgárok általános bizalmi szintjének növekedésével együtt erősödik. A különböző bizalmi típusok összekapcsoltságát több vizsgálat is alátámasztja. Boda és Medve-Bálint (2012, 37) például egyértelműen rámutat az interperszonális és az intézményi bizalom közötti pozitív korrelációra:

„(...) elmondható, hogy makroszinten az intézményi és interperszonális bizalom, valamint a gazdasági fejlettség szorosan összefügg egymással. Általánosságban feltételezhető, hogy bizonyos társadalmi jellemzők kedvező légkört teremtenek a bizalom számára, amely segítheti a gazdasági fejlődést is, ami pedig erősíti az állampolgárok egymásba és az intézményekbe vetett bizalmát.”

Másfelől, szólnak érvek amellett is, hogy éppen a bizalmatlanság erősíti meg az állami intézményrendszer egyfajta alternatíváját jelenthető civil szféra erejét. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy vizsgálandó kérdés lehet az is, vajon a (sikeres) társadalmi részvétel erősíti-e az állami intézményekben való bizalmat?)

Az adatok alapján megállapítható, hogy az állami/politikai/közhatalmi intézmények iránti bizalom markánsan alatta marad a civil szervezetek irántinál. Valamennyi megkérdezett intézmény közül a kormány (öt fokú skálán átlag 2,48) és az országgyűlés (2,49) iránti bizalom a legalacsonyabb, ezt csak valamivel haladja meg a rendőrség (2,79), illetve a sajtó (2,61) iránti táplált bizalom (1. ábra). Az átlagnál (2,77) szignifikánsan jobban csupán az önkormányzatokban (2,98) és mindenekelőtt a civil szervezetekben bíznak az állampolgárok (3,26), de csupán a civil szervezetek iránti bizalom haladja meg kis mértékben a közepes szintet. A részvétel kitüntetett szereplőinek tekinthető civilek iránti bizalom tehát meghaladja a képviseleti demokrácia intézményei, a rendőrség vagy a média által elért bizalmi szintet. Mindez az általános bizalmi

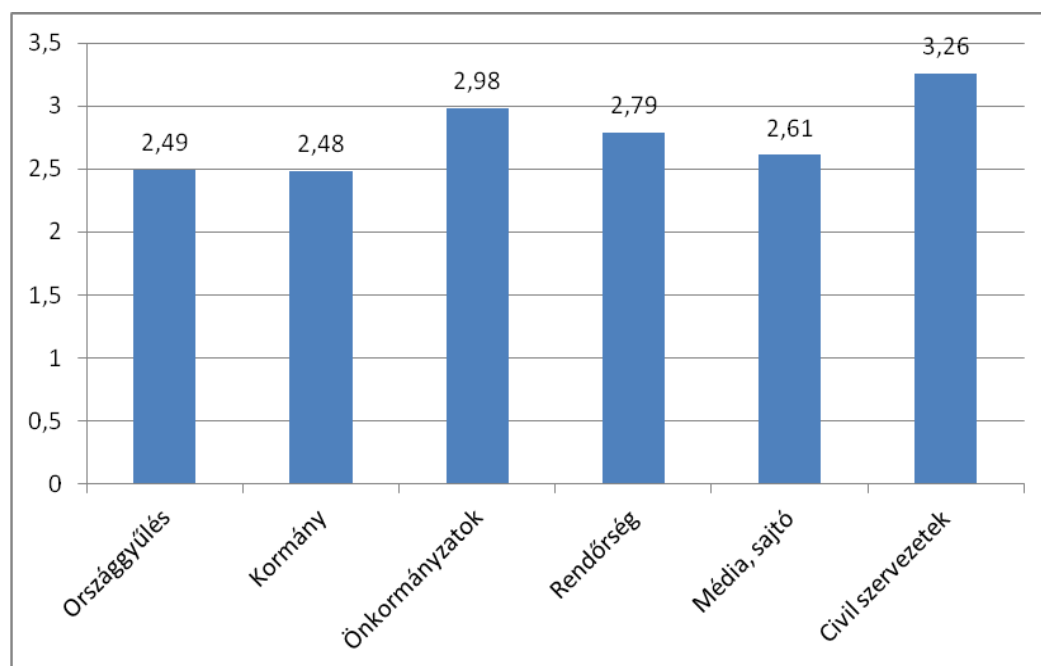
---

² A társadalmi részvételt mérő mutatókat a kérdőív 6. blokkjában szereplő kérdésekre adott válaszokból, a 10. kérdés kétértékű változójából és a 11., a civil szervezetekben való részvételt mutató kérdéscsoportból készítettük. Egyrészt egyszerűen összeadtuk az igen válaszokat, másrészt a pontosabb értelmezhetőség érdekében súlyoztuk a válaszokat, hiszen aktívabb és ritkább szereplést jelenthet részt venni egy tiltakozásban, mint elmenni egy helyi népszavazásra, vagy egy közmeghallgatásra. Így az elemzést segítő, többféle variációt lehetővé tevő kategoriális és magas mérési szintű változók egyaránt rendelkezésre állnak.

hiány jele, ugyanakkor a civilek iránti magasabb bizalom azt jelzi, hogy van egy olyan konfidencia-bázis, amely alapul szolgálhat az általuk végrehajtott részvételi folyamatoknak.

1. ábra *Mennyire bízunk abban, hogy az adott intézmény jól végzi a feladatát? (öt fokú skálán, 1: egyáltalán nem; 5: teljes mértékben)*

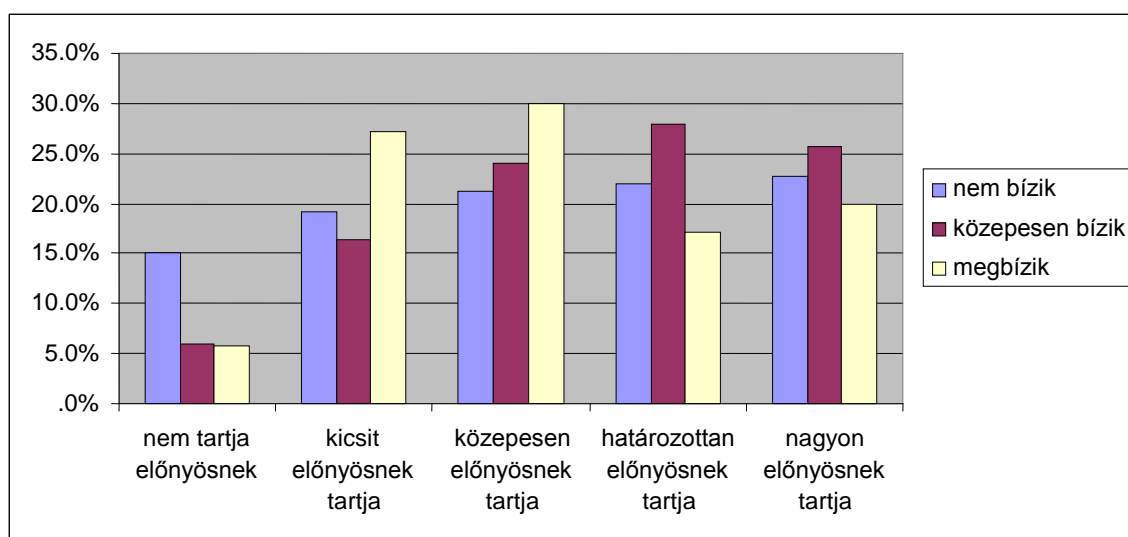

Eredményeink ugyanakkor azt mutatják, hogy a társadalmi részvételnek *általában* nincs szignifikáns összefüggése az intézményekbe vetett bizalommal, ugyanakkor a civil szervezetekben való aktivitás az elvégzett varianciaanalízis alapján hozzájárul az állami szervezetekkel kapcsolatos bizalom megerősítéséhez. Kimondhatjuk azt, hogy az, hogy valaki jobban bíz az állami/politikai intézményekben, pozitívan befolyásolja a civil szervezetek munkájában való részvételt, hiszen a felállított modellünk azt mutatja, hogy minél többféle módon vesz részt valaki a civil munkában, a politikai intézményrendszerrel kapcsolatos bizalmat mutató indexen annál magasabb értéket mutat átlagban.³ Úgy tűnik tehát, hogy a részvételi

³ részvet3/bizalom varianciaanalízis (ahol az F-próba szignifikanciája 0.05 alatt van).

folyamatok iránti nyitottságot nem az állami intézményekbe vetett bizalom alacsony szintje, az azok helyetti alternatíva keresése teremti meg, épp ellenkezőleg, a bizalom általánosan magasabb szintje segíti a közösségi részvétel kitüntetett terepének számító civil szervezetek munkájába való bekapcsolódást. Az összefüggés azonban nem teljesen lineáris. Ha most az állami intézményekkel kapcsolatos bizalmat mérő kérdéscsoporthoz fordulunk, és az országgyűléshez való bizalmat egy olyan változóval vetjük össze, amelyet a társadalmi részvétel előnyeivel kapcsolatos válaszokból komponáltunk ('elony5'), nagyon sajátos mintázatú összefüggést kapunk (2. ábra).

2. ábra *Bízik az országgyűlésben (bizogy) és a társadalmi részvételt előnyösnek tartja (elony5) összefüggése*

Eszerint a társadalmi részvételt leginkább előnyösnek azok tartják, akik közepesen bíznak az országgyűlésben, ennek a csoportnak több mint 50 százaléka nagyon vagy határozottan előnyösnek látja a társadalmi részvételt. Az országgyűlésben leginkább bízóknak ezzel szemben csupán 37 százaléka tartozik ebbe a csoportba, abszolút többségük pedig kicsit, vagy közepesen tartja előnyösnek a részvételi folyamatokat. Azt látjuk tehát, hogy a közösségi részvétel pozitív megítélését, az az iránti nyitottságot jelentősen elősegíti a (civil szervezeti aktivitással korrelációban lévő) intézményi bizalmi szint bizonyos minimális mértékének megléte, ugyanakkor egy kritikus bizalmi szint felett ismét csökken a részvétel iránti affinitás. A közösségi

részvétel tipikus alanya rendelkezik egy generális bizalmi tőkével, ugyanakkor az intézményekkel kapcsolatban egyfajta kritikus álláspont is jellemzi, nem helyezi maradéktalanul bizalmát a képviseleti demokrácia intézményeibe. Ezt a csoportot talán „bizakodó kritikusoknak” is nevezhetjük, és szemben az általános bizalmi válságban szenvedők, illetve az állami intézményekben maradéktalanul megbízó „etatisták” csoportjával, köztük kereshetjük a részvételi folyamatok motorjaként viselkedő állampolgárokat.

További elemzés céljából a „bizalom” és a megvalósuló részvételt mutató változóinkból építettünk klasztereket, melynek során 3 értelmezhető klasztert készítettünk: az első csoportba azok kerültek, akik az intézményrendszerrel kapcsolatban nagy bizalmat táplálnak és tevékenyen részt is vesznek a társadalmi folyamatokban. Ezt a csoportot elnevezésünk szerint az *integráltak* alkotják (137 fő), akik elfogadják a politika adott intézményi kereteit és részt is vállalnak a civil életben. A második csoport azoké, akik mindkét szegmensben alacsony értéket mutatnak: nem bíznak az intézményrendszerben és nem is vesznek részt az általunk vizsgált módokon a társadalmi életben, őket *szkeptikusoknak* neveztük el (330 fő). A harmadik csoportban azokat találjuk, akik nem bíznak a politikai intézményrendszerben, de a társadalmi tevékenységük kiterjedt, ők az *önállók* (45 fő). Az eloszlásból látszik, hogy a válaszadók legnagyobb része (62,3%) a szkeptikusok csoportjához tartozik, ami illeszkedik a magyar társadalom mély bizalmi válságával kapcsolatos más eredményekbe (Bakonyi–Balázs 2012; Gyórfy 2007). A minta több mint negyedére (25,8%) tehető integráltak és a közel egytizednyi (8,5%) önállók jelenléte azonban azzal a reménnyel tölthet el, hogy a hazai társadalomban is megvan az aktív állampolgárság, a döntéshozatalban való közösségi részvétel bázisa, amelyre alapozva lehetségesnek látszik a részvételi demokrácia különböző elemeinek fokozatos térhódítása.

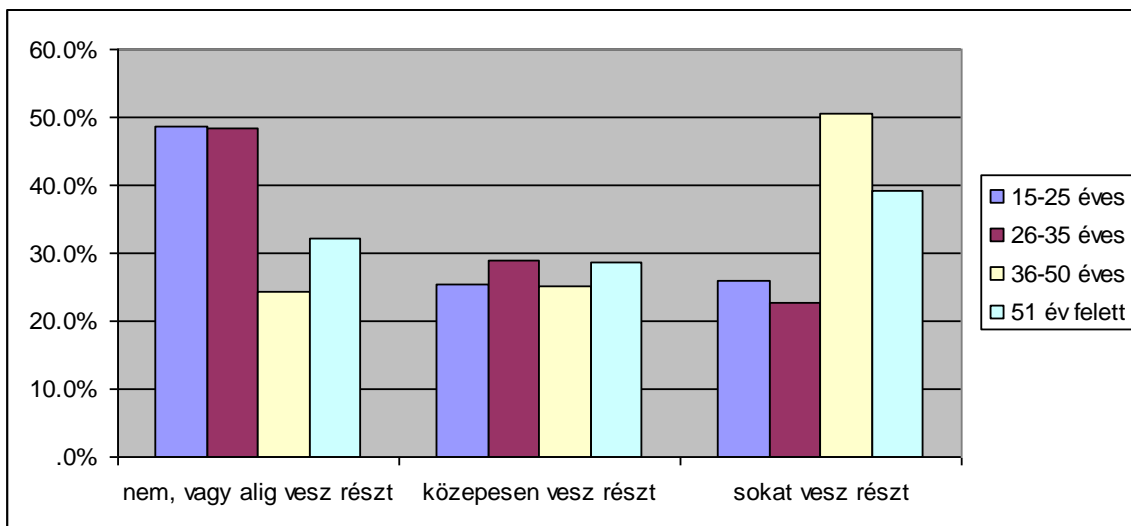
Részvétel és demográfia

Fontos látnunk, hogy ez a bázis hol, milyen társadalmi csoportokban keresendő; a lakóhely, iskolázottság, kor szempontjából eltérő csoportok milyen attitűdökkel viseltetnek a közösségi részvétellel kapcsolatosan.

A KORCSOPORTOK SZERINTI MEGOSZLÁS

Elsőként azt vizsgáltuk, hogy a kor hogyan befolyásolja a részvételhez való viszonyt. Ha a részvételt mutató és a részvétel iránti vágyat kifejező itemekből egy-egy magas mérési szintű változót alkotunk⁴, akkor azt látjuk, hogy csak a ténylegesen megvalósuló részvételt kifejező változó van szignifikáns kapcsolatban a korról (3. ábra).

3. ábra Az effektív részvétel és a kor összefüggése

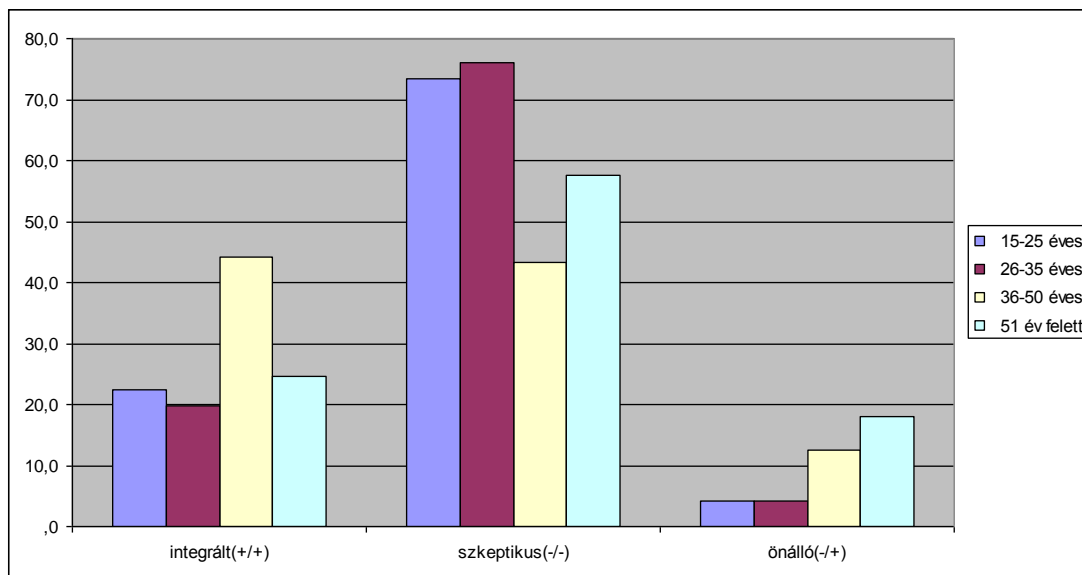

A legaktívabb szereplők a középkorúak és az idősebbek (36-50 és az 51-65 közti korcsoport), a legkevésbé aktívak pedig a két legfiatalabb korcsoport (15-25 és 26-35). A fiatalok (és nem csupán a középiskolai-egyetemi korosztály, hanem az aktív, 26-35 közötti fiatalok) látványos passzivitása cáfolja azt a közvélekedést, hogy a demokratikus jogok gyakorlásának gátja a pártállami korszakból örökölt, passzív, mindent az államra hagyó szocializációs és attitűdmintázat, hisz épp azok a korosztályok tűnnek a legapatikusabbnak a döntéshozatalba való közvetlen bekapcsolódást illetően, amelyek szocializációja döntően már a rendszerváltást

⁴ A szereplést és a vágyott tevékenységeket súlyozva, z-score módszerrel kialakítva e változókat.

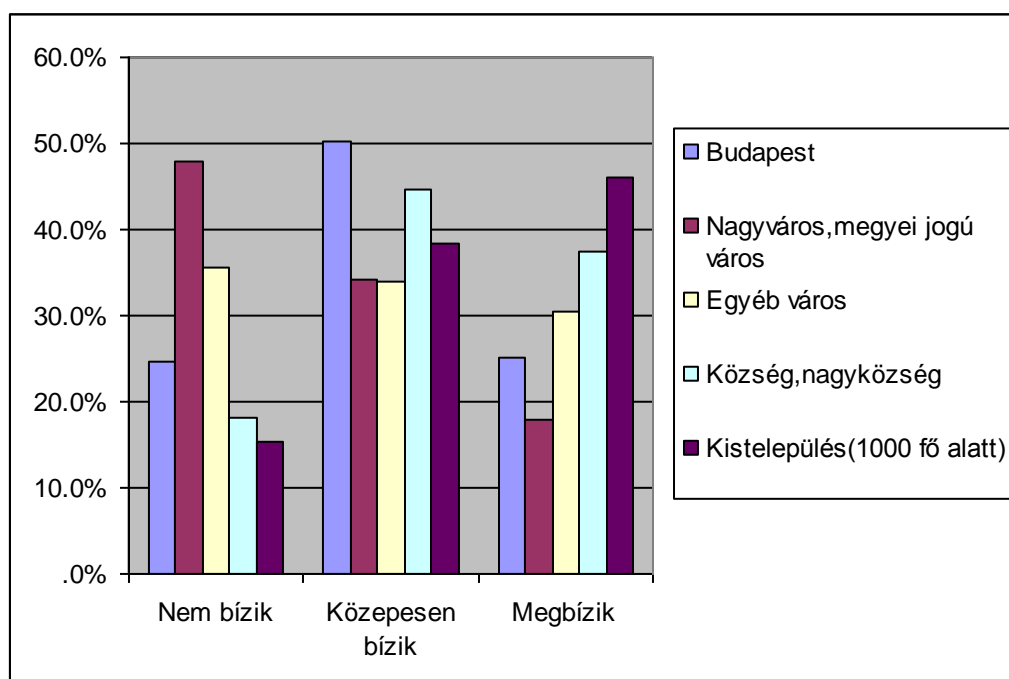
követően zajlott. Ezt a képet támasztja alá, ha a korábbiakban bemutatott integráltak-szkeptikusok-önállók klaszterhármassal való összefüggéseit vizsgáljuk (4. ábra). A skeptikusok 70 százalékos feletti aránya a két fiatalabb korcsoportban (szemben a középkorúak 40 százalékos körüli értékével) mindenképpen arra utal, hogy a részvételi aktivitás éppen a legfiatalabbak körében a leggyengébb, ami összecseng a fiatalok gyenge részvételi hajlandóságával kapcsolatos más vizsgálatokkal (Bánszegi 2009). Ha ezt összevetjük egyes longitudinális vizsgálati eredményekkel (Bakonyi 2011), akkor megerősödik az a benyomásunk, hogy a magyar társadalomban a rendszerváltást követően a demokratikus intézmények, eljárások iránti bizalom nem erősödött, hanem egy súlyos kiábrándulási folyamat során éppen hogy csökkent, és ez a döntéshozatalba való bekapcsolódás iránti igény alacsony szintjét hozza magával a legfiatalabb korosztályban.

4. ábra Az intézményi bizalom és a társadalmi részvétel kapcsolata alapján épített klaszterek (magas/magas, alacsony/alacsony, alacsony/magas) és a kor összevetése

Érdekes mintázat rajzolódik ki, ha a részvétellel kapcsolatos attitűdök lakóhelytípussal való összefüggéseit vesszük szemügyre. Elsőként a képviseleti demokrácia helyi intézményeivel, az önkormányzatokkal kapcsolatos bizalmat vizsgáltuk (5. ábra).

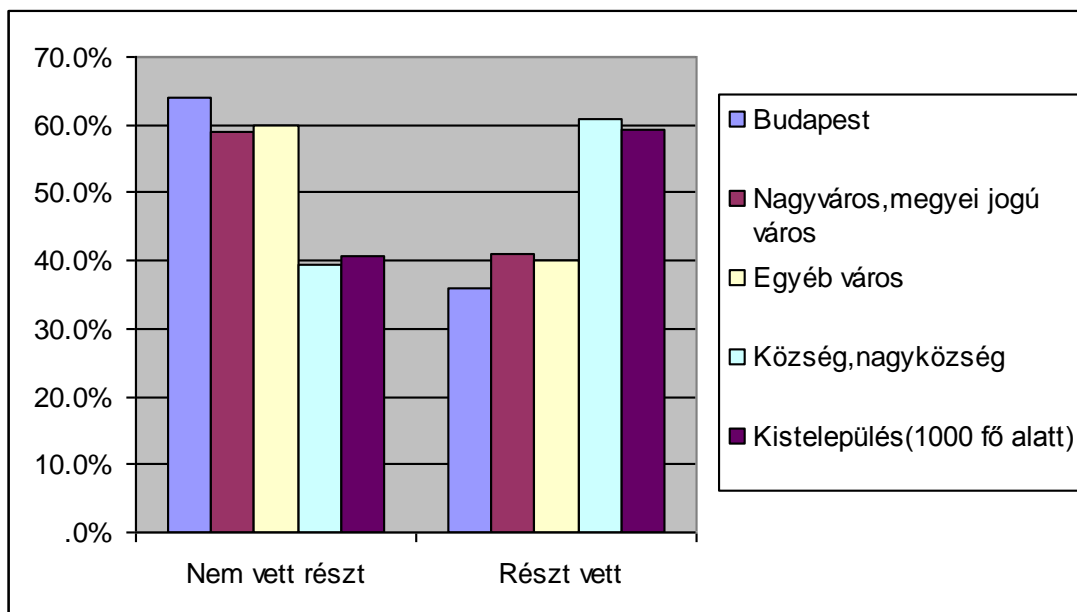
5. ábra Az önkormányzatokba vetett bizalom településtípusok szerint

Az látható, hogy egy kvázi lineáris összefüggés mentén minél kisebb településen lakik valaki, annál magasabb átlagos bizalmi értéket ad meg a helyi önkormányzattal kapcsolatban. Ebből a trendből csupán a „nagyváros, megyei jogú város” kategória lóg ki lefelé, ahol az önkormányzat iránti átlagos bizalom a minimumértéket veszi fel, amihez képest a budapestiek is jobban bíznak saját önkormányzati intézményrendszerükben. Ha a politikai intézményrendszer egyes elemeibe vetett bizalmat vetjük össze egyenként a lakóhely változónkkal, azt az eredményt kapjuk, hogy a kérdéscsoport 6 iteme közül csak az önkormányzatokkal kapcsolatos bizalomnak van szignifikáns kapcsolata e demográfiai mutatóval, tehát nem egy politikai intézmények iránti bizalommal

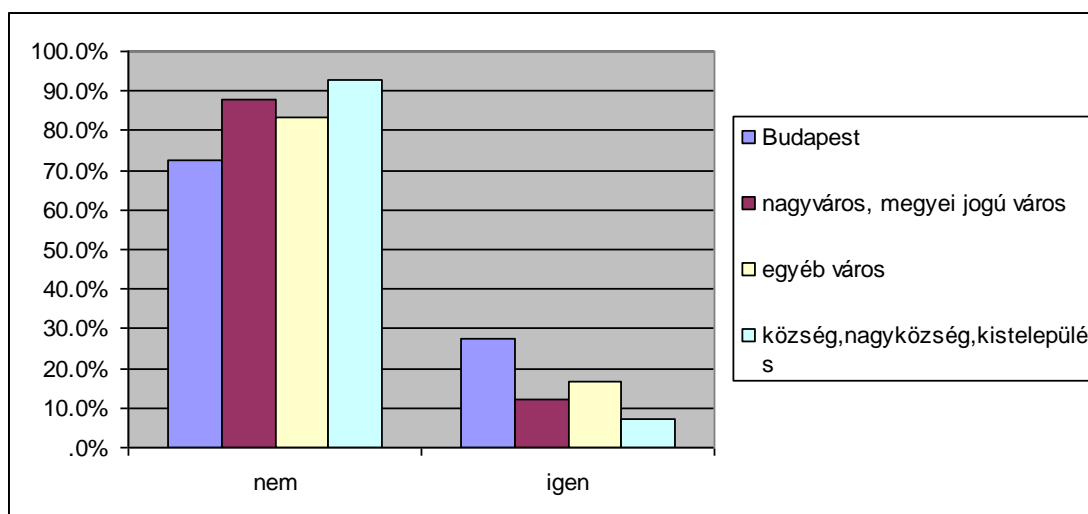
kapcsolatos általános trend fejeződik ki, hanem egyértelműen az önkormányzatok eltérő bizalmi státuszát indikálja az eredmény. Főleg a kistelepülések erős bizalmi indexe figyelemre méltó. Ez alighanem összefüggésbe hozható azokkal az eredményekkel (pl. Cowell et al. 2005), amelyek szerint a személyes ismeretség, a közvetlen kapcsolat az önkormányzati képviselőkkel, polgármesterekkel szignifikánsan erősíti az önkormányzat iránti bizalmat. Az önkormányzattól való személyes távolság és az eltérő bizalmi szintek a részvétellel kapcsolatos attitűdök jelentősen eltérő mintázatát rajzolják meg a különböző település-típusokon. Minél kisebb településen lakik valaki, annál valószínűbb, hogy lakossági fórumokon részt vesz (budapestieknél ez az arány 22%, a legkisebb településeknél 43%, a többihez képest erősebb összefüggéssel), illetve annál valószínűbb, hogy közösségi, önkéntes munkákban aktív (a fentivel megegyező sorrendben: 36% és 61%) (6. ábra).

6. ábra Lakossági és közösségi munkában való részvétel és lakóhelytípus összefüggése

Viszont minél nagyobb településen lakik valaki, annál valószínűbb civil tiltakozásokon való részvétele (7. ábra).

7. ábra Civil tiltakozásban való részvétel és lakóhelytípus összefüggése

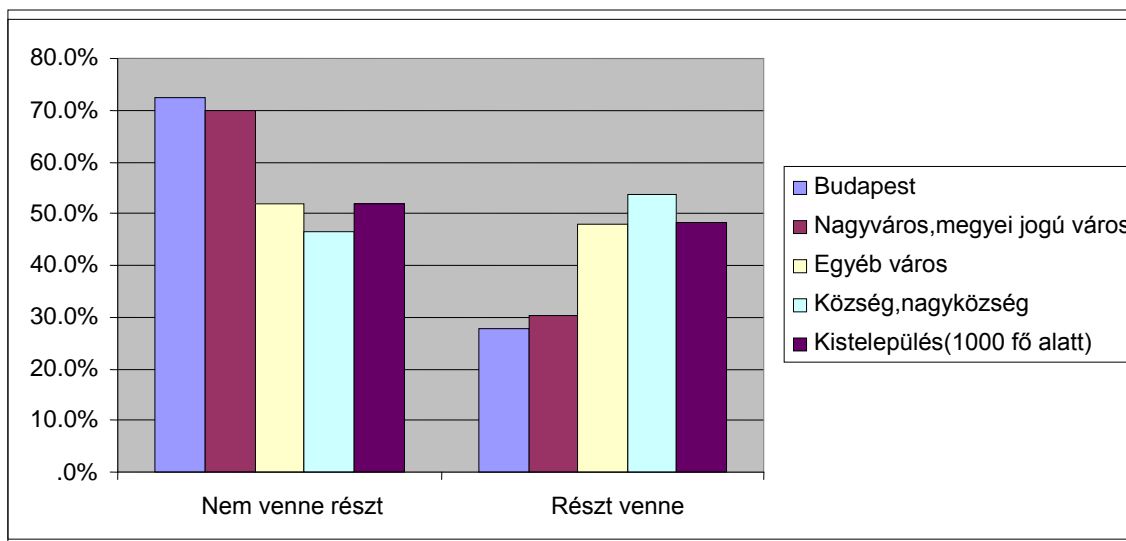

Ha arra a kérdésre adott válaszokat vetjük össze a településtípusokkal, hogy milyen részvételi folyamatokban *vennének részt* a válaszadók, ha azok helyben történnének, azt találjuk, hogy a közmeghallgatáson, lakossági fórumon és a helyi népszavazáson való részvétel iránti vágy összefügg a településtípussal. Az előbbieket esetében viszonylag erős az összefüggés: minél kisebb településen lakik valaki, annál valószínűbb, hogy ilyen módon szívesen vállalna aktivitást a társadalmi életben (8. ábra). A népszavazáson való feltételes részvétel esetén nehezebben interpretálható, mégis szignifikáns összefüggést kapunk. Budapesten azok aránya, akik nem vennének ilyen eseményen részt 43%, míg a kistelepüléseknél 63%, a közbülső településtípusoknál azonban igen eltérő értékeket látunk.

Mindez arra enged következtetni, hogy a falvak, kistelepülések lakói másképp viszonyulnak az önkormányzatukhoz, és más részvételi formákat is preferálnak, mint a nagyobb települések, elsősorban a nagyvárosok lakói. *A kisebb településeken a közvetlenebb, személyes kapcsolatokon alapuló, inkább konstruktív megoldásokat preferálják* (lakossági fórumok, közmeghallgatások, közösségi munkában való részvétel), míg *a nagyobb településeken – mindenekelőtt a nagyvárosokban – az intézményesebb, személytelenebb és a véleménykülönbségeket, tiltakozást a középpontba állító formák kerülnek előtérbe* (civil tiltakozás, helyi népszavazás stb.) Az önkormányzatok iránti bizalom magasabb szintje a kisebb településeken elősegíti az alacsonyabb konfliktusszintű, kooperatívabb részvételi formák meghonosodását.

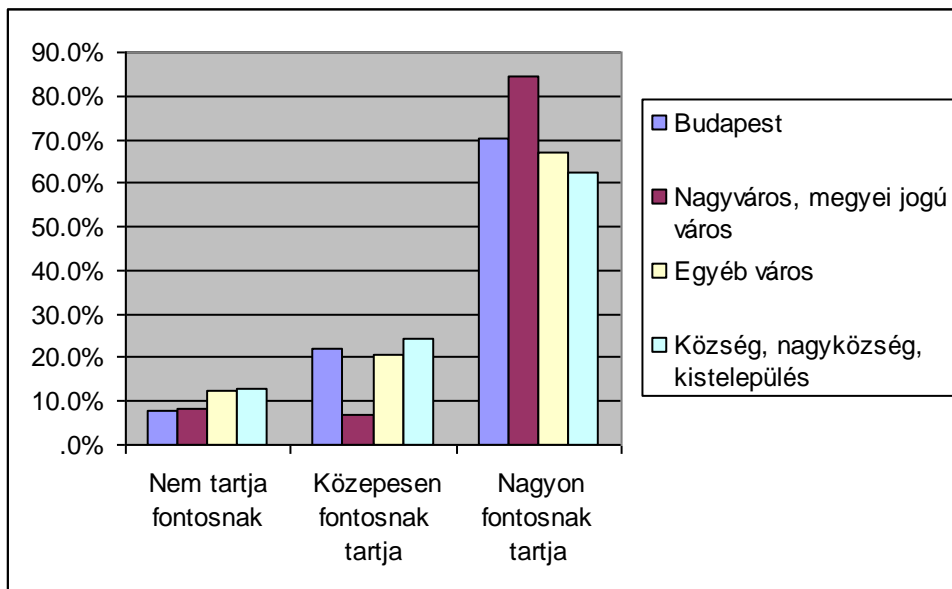

8. ábra. Ha úgy adódna, lakossági fórumokon részt venne, településtípusok szerint

Érdekes eredmény, hogy ha mindeközben a településtípus és az állampolgárok döntésekben való közvetlenebb részvételére vonatkozó kérdés összefüggéseit nézzük, azt látjuk, hogy minél kisebb településen él valaki, annál kevésbé látja fontosnak ezt a kérdést, és viszont, a budapestiek és a nagyvárosban, megyei jogú városban lakók inkább fontosnak tartják ezt (9. ábra). A leginkább fontosnak az önkormányzatokban legkevésbé bízó nagyvárosiak (a budapestieket kivéve) tekintik a közösségi részvételt. Az adott intézmény iránti bizalmatlanság növeli a részvétel fontosságába vetett hitet, ugyanakkor jó néhány, az önkormányzatokkal együttműködő tényleges részvételi folyamatba való bekapcsolódáshoz a bizalom magasabb foka szükségeltetik. Úgy is fogalmazhatunk, *hogy a bizalmatlanság erősíti a közösségi részvételnek mint a képviselői demokrácia alternatívájának elvi támogatását, a gyakorlati részvételhez azonban, amennyiben az nem elsősorban tiltakozó formát ölt, hanem konstruktív, együttműködő technikákat jelent, a bizalom magasabb foka szükségeltetik.*

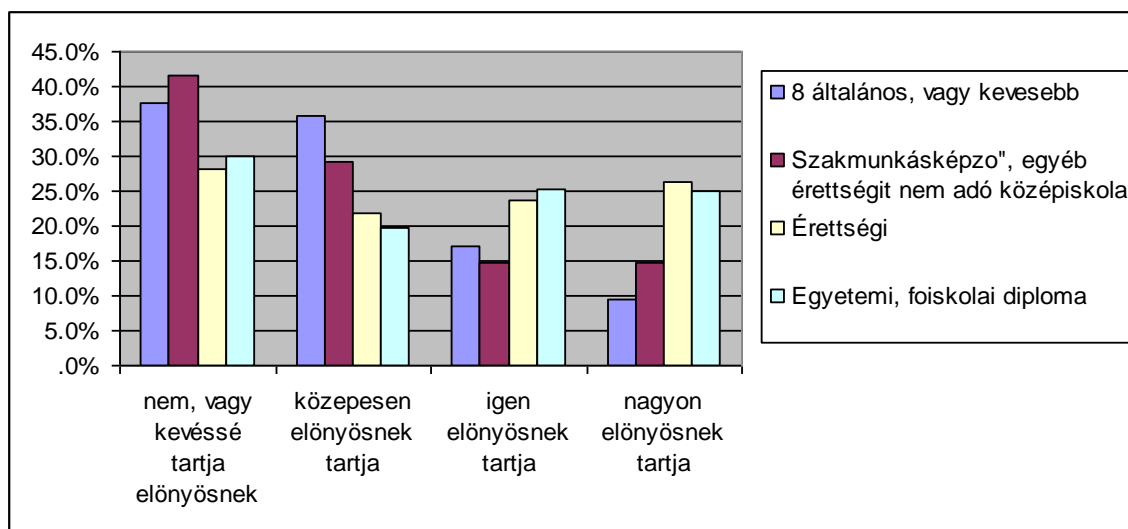
9. ábra. Mennyire tartja fontosnak az állampolgárok közvetlenebb részvételét a döntésekben, lakhely szerinti megoszlásban

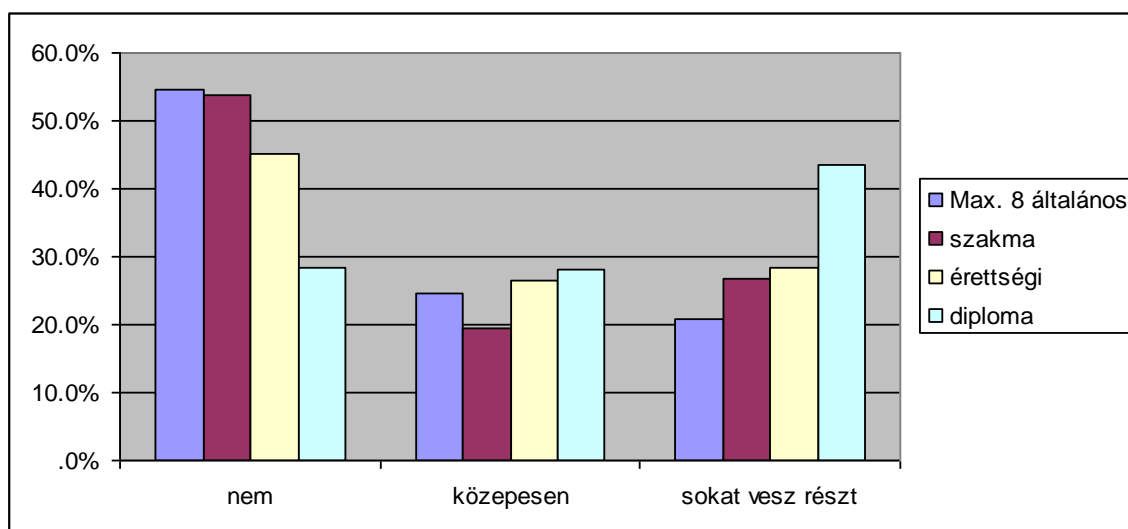
ISKOLÁZOTTSÁG ÉS RÉSZVÉTEL

Tekintettel arra, hogy a minta a rögzített demográfiai mutatók közül az iskolázottság tekintetében torzult a leginkább, az ezzel kapcsolatos eredményeket fokozott óvatossággal érdemes kezelni. Ezzel együtt a mintában elég robusztus összefüggés mutatkozik ezzel ahhoz, hogy bizonyos alapvető állításokat megfogalmazzhassunk. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők általánosságban előnyösebbnek tartják a társadalmi részvételi folyamatokat (10.a ábra), és nagyobb arányban vesznek ténylegesen is részt bennük (10.b ábra).

10.a ábra A társadalmi részvétel előnyeire adott válaszokból képzett 'elony4' változó és az iskolázottság összefüggése

10.b ábra A tényleges részvétellel kapcsolatos válaszokból képzett 'effekt3' változó és az iskolai végzettség kapcsolata

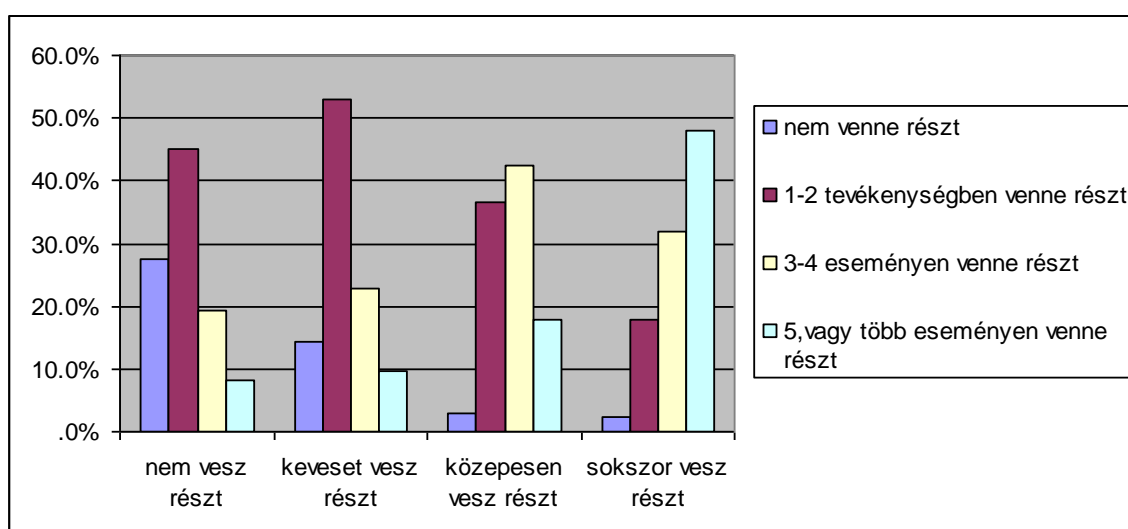

A szándéktól a cselekvésig

Korábbi megállapításunk a részvétellel kapcsolatos elvi és gyakorlati hozzáállás közötti eltérésről átvezet a következő általunk vizsgált kérdéshez: van-e különbség a válaszadók által kívánatosnak tartott részvételi szint és formák és azok között, amelyekben ténylegesen részt is vesznek? Ha van, vajon mi áll az útjában annak, hogy a részvétel vágyott formáit a gyakorlatban is megvalósítsák?

Az első tény, amit kijelenthetünk – s ez nem meglepő –, hogy a részvétel iránti vágy (a kérdőív 7-es blokkja) és a megvalósuló részvétel erősen korrelál egymással olyanformán, hogy akik részt vennének társadalmi részvételi folyamatokban, azok ezt általában meg is teszik.⁵ Ez legalábbis annyit jelent, hogy jelentős gátja a civil szereplésnek nincsen (11. ábra).

11. ábra A vágyott (ha úgy adódna, részt venne-e) és a megvalósult (effektív) társadalmi tevékenységek összefüggése (vagyott4/effekt4)

⁵ Itt akár a vagyott4/effekt4 kereszt táblákat (természetesen szignifikáns összefüggés mellett a Cramer-V értéke az aránylag magasnak számító 0.305), akár a szofisztikáltabb vagyottindex/összreszvetindex lineáris regresszió eredményeit nézzük, természetesen, így is él az összefüggés.

Befolyásolhatja azt, hogy valaki a társadalmi cselekvés vágyától eljut a valódi cselekvésig, az az attitűdstruktúra, mely – e helyt sajnos pontosan meg nem határozható módon – benne az aktív állampolgári, civil szerepvállalásról kialakul. A kérdőív 14-es blokkjának egymással korreláló kérdéseiből állítottunk össze egy attitűdmutatót, mellyel lehetőségeinkhez mérten elég jól le tudjuk írni a szerepvállalással kapcsolatos attitűdöt.⁶

Ezt a változót összevetettük a valódi részvétel és a vágyott szerepvállalás mutatóival és mind a két esetben szignifikáns kapcsolatot kaptunk, tehát valóban hatással van a bennünk kialakult attitűd arra, hogy hogyan viszonyulunk a valóságban is a civil szerepvállaláshoz. A kapcsolat iránya – nem meglepő módon – azt mutatja, hogy minél pozitívabban látja valaki a társadalmi részvételt, az ezeket szervező csoportokat, szervezeteket, annál inkább vágyik a részvételre, és annál inkább részese is ezeknek az ügyeknek. Az attitűdmutató és a két vizsgált változó közül a társadalmi részvétel iránti vágyat leíró mutató közt erősebb a kapcsolat, ami azt mutatja, hogy ezen attitűdök elvezetnek egy vágyhoz, a megvalósuló cselekvésig azonban még egyéb akadályozó tényezőkön vezethet az út. A két modell közt fennálló, a kapcsolatuk erősségében leírható különbség azonban elég csekélynek mondható, ami ismét arra utal, hogy nincs jelentős akadálya annak, hogy a részvételre irányuló vágyból megvalósult cselekedet legyen.⁷

A valódi cselekvés és a vágyott cselekvés egymáshoz való viszonyát próbáltuk kifejezni, amikor a feltételes cselekvés (vágyott aktivitás) és a megvalósuló cselekvés mutatóiból készítettünk két, háromelemű, reményeink szerint jól interpretálható klasztert. A háromelemű klaszterünk első csoportjába azok kerültek, akik vágnak is a tevékenységekre és cselekszenek is, ők a *megvalósító* aktívak (80 fő). A második csoportba azok kerültek, akik mindkét változó mentén alacsony értékekkel jellemezhetőek, tehát nem is vágnak szerepelni, s konzekvensek is ehhez: nem is vesznek részt a társadalmi részvételi folyamatokban. Őket *érdekteleneknek* neveztük el (264 fő). A harmadik csoportba ezzel szemben azok kerültek, akiknek vágyott

---

⁶ A 14-es blokkban szereplő 7 kérdésből 5-öt tudtunk faktoranalízissel egy struktúrában elhelyezni, az így kapott (reszvatitud) változó az öt eredeti változó információtartalmának 45%-át megőrzi, ami igen jó eredménynek tekinthető.

⁷ Az attitűdmutatót lineáris regresszióval vetettük össze a 'vágyottindex' és az 'összreszvetindex' változónkkal, szignifikáns kapcsolat mellett az erősséget jelző Adjusted R Square az előbbi esetben 0,119, az utóbbiban pedig 0,086.

aktivitása magas értéket ér el (tehát, ha *úgy adódna*, több tevékenységet is végeznének), de eddig kevés tevékenységben vettek részt valójában, őket az interpretálhatóság kedvéért a *tehetetlenek* címkéjével láttuk el (185 fő).

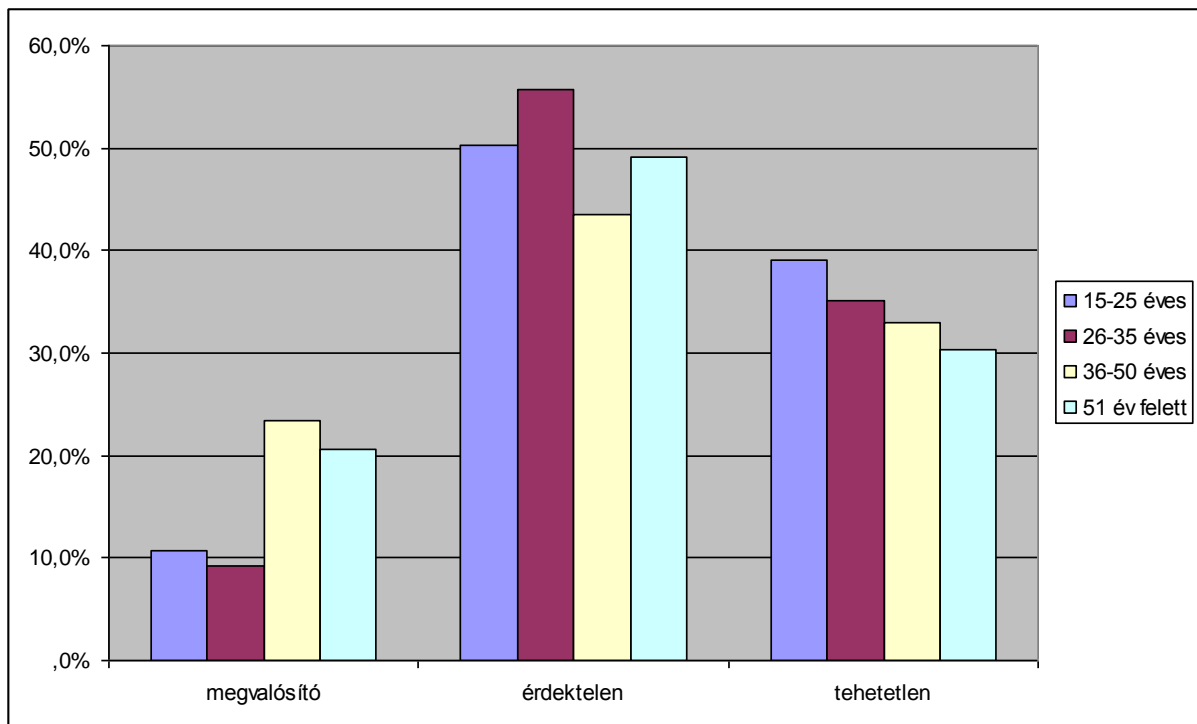
2. táblázat A „*vagyottindex*” és az „*effekindex*” változókból képzett 3 csoportos klaszterstruktúra, ahol 1. *megvalósító* 2. *érdektelen* 3. *tehetetlen*

Final Cluster Centers

	Cluster		
	1	2	3
vagyottindex(z-score)(+szeretne részt venni)	6,26	-3,49	2,28
effektív részvét-index(z-score) (+résztevő)	6,96	-2,14	,05

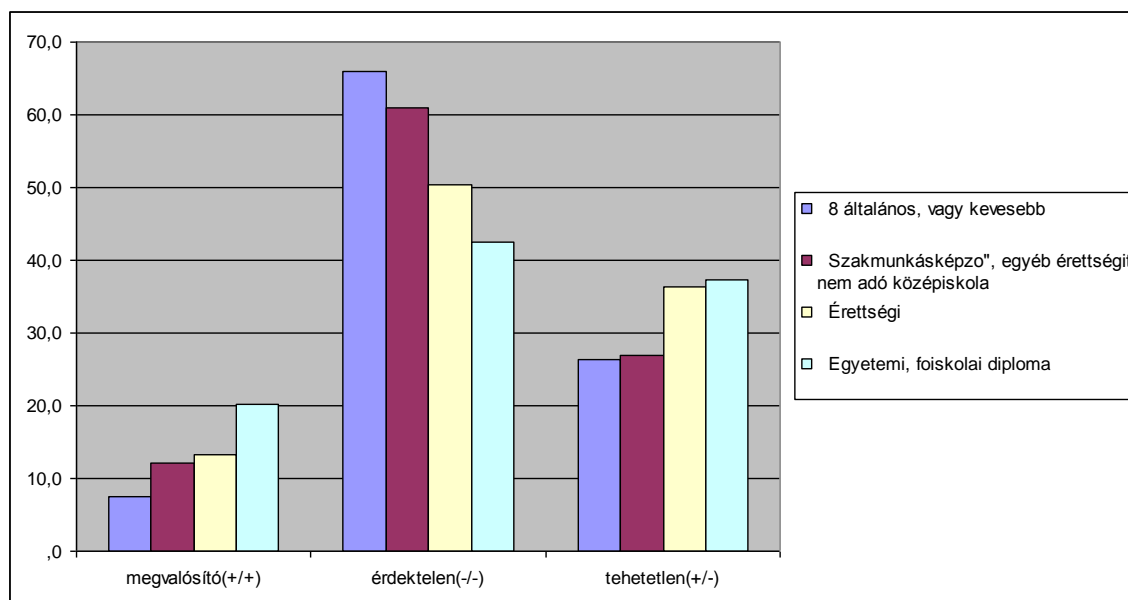
A klaszterek korral való összefüggése egyértelműen igazolható volt. A két fiatalabb korosztályban 10% körüli azok aránya, akik a *megvalósítók* csoportjába tartoznak. A két idősebb korcsoportban ez az arány már 20% körüli. A fiatalabbak között valamivel 50% feletti azok aránya, akik az *érdektelenek* csoportjába kerültek, a 36-50 év közöttiek és az 51 éven felülieknél ez az arány 50% alatti, de a korcsoportok közti eltérés nem túl jelentős és nem is lineáris. A 15-25 év közöttiek 39%-a tartozik a *tehetetlenek* közé, a 26-35 évesek közt ez az arány 35%, s a két idősebb korcsoportban ez sorrendben 33% és 30%. Itt tehát teljesen lineáris összefüggést kapunk: minél fiatalabb valaki, annál valószínűbb az, hogy a vágyó, de nem cselekvő *tehetetlenek* csoportjába tartozik (12. ábra).

12.ábra A három klaszter korcsoportok szerinti megoszlása

Ezt a klaszterstruktúrát az iskolai végzettséggel is össze tudtuk vetni úgy, hogy szignifikáns összefüggést kapjunk. A maximum 8 általánost végzettek kb. 26%-a tartozik a *tehetetlenek* csoportjába, az egyéb középiskolát végzőknek 26,8%-a, a két felső iskolai kategóriához tartozóknál ez az érték 36% és 37%. A legalacsonyabb iskolai kategóriához tartozók 66%-a tartozik az *érdektelenek* közé, s ez az arány tovább, sorrendben: 61%, 50%, míg a diplomások csupán 43%-a tartozik a *nem vágyó, nem cselekvő* csoportba. Látjuk, itt az összefüggés lineáris, kimondhatjuk tehát, hogy minél magasabb végzettségű valaki, annál kevésbé valószínű, hogy nem vágyik és ezzel együtt nem is cselekszik a társadalmi folyamatokban (13. ábra). A klaszterstruktúránk harmadik eleménél is az előbbivel megegyező irányú összefüggést látunk, hiszen a keresztábra alapján megállapíthatjuk, hogy minél magasabb végzettségű valaki, annál valószínűbb, hogy a *megvalósító* aktívok csoportjához tartozik (a legalacsonyabb végzettségi csoportban az ide tartozók aránya csupán 7,5%, a diplomásoknál már 20%).

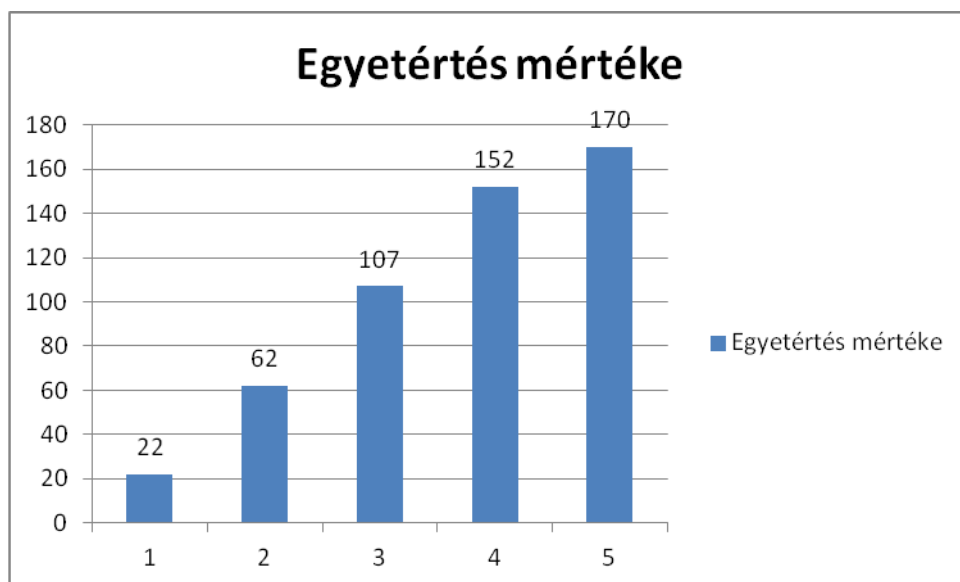
13. ábra A „vágyottindex” és az „effektindex” változókból képzett 3 csoportos klaszterstruktúra és az iskolai végzettség összefüggése

A klaszterek közül a *tehetetlenek* nevezett csoport az, amely leginkább megjeleníti a vágyott és a ténylegesen megvalósított részvétel közti különbséget. Vessünk egy pillantást arra, hogy milyen okai lehetnek ennek a viselkedésnek, azaz mi tartja vissza a közösségi döntésekben részt venni óhajtó állampolgárokat attól, hogy ezt valóban meg is tegyék. A kérdőíven az ezzel kapcsolatban megfogalmazott állításokkal való egyetértés mértékéből következtethetünk az egyes tényezők szerepére. Azzal az állítással, hogy az állampolgárok azért nem akarnak beleszólni a közügyekbe, mert a politikusok, hatóságok úgysem hallgatnak rájuk, a válaszadók (5 fokú skálán) 3,75-ös átlaggal értettek egyet (14. ábra).

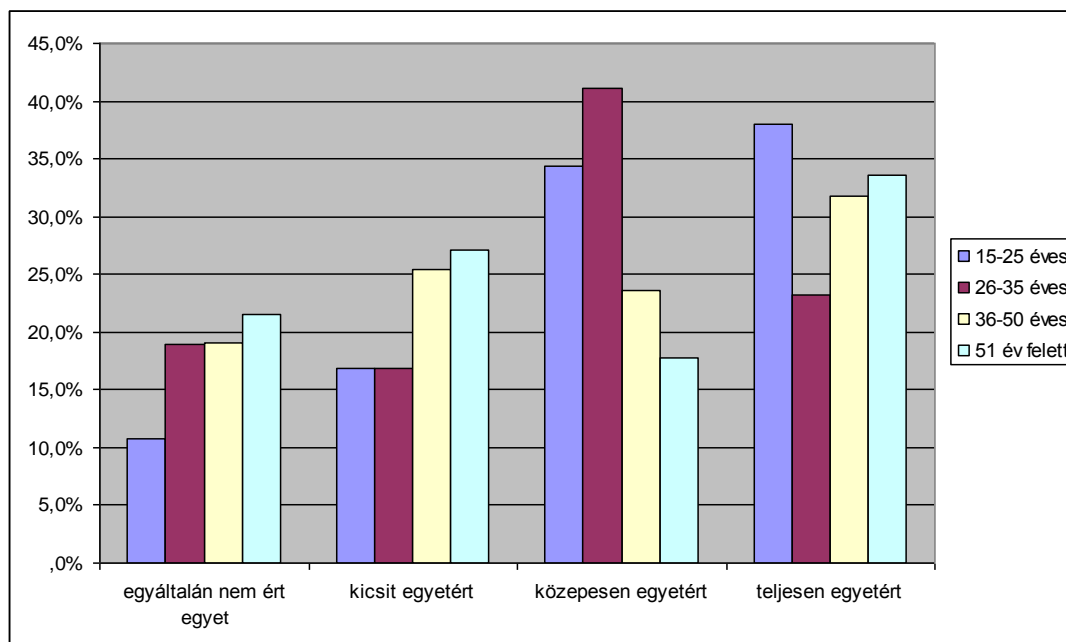

14. ábra „Az állampolgárok azért nem akarnak beleszólni a közügyekbe, mert a politikusok, hatóságok ügysem hallgatnak rájuk” kérdéssel való egyetértés mértéke (1: egyáltalán nem ért egyet, 5: teljesen egyetért)

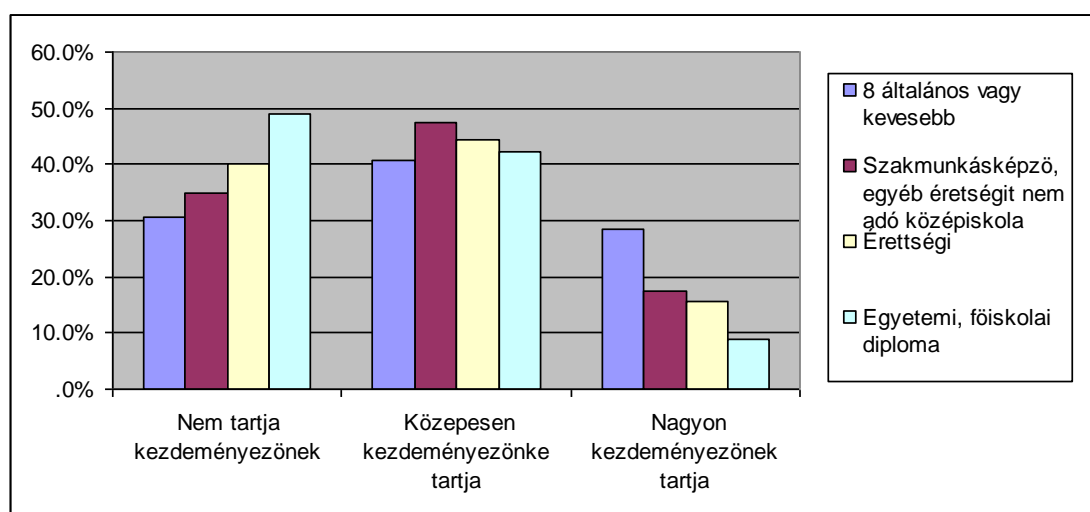
A válaszadók közül a fiatalabbak bizonyultak szkeptikusabbnak, lényegesen nagyobb mértékben értettek egyet a fenti állítással, mint az idősebb korcsoportok (15. ábra).

15. ábra Az emberek azért nem szólnak bele a közügyekbe, mert a politikusok ügysem hallgatnak rájuk

Kevésbé elfogadott az az állítás, hogy az állampolgárok azért nem vesznek részt jobban a közügyekben, mert nincs rá idejük (3,36-os átlag). Ha a kérdést úgy fogalmaztuk meg, hogy az állampolgárok, illetve az intézmények kellően nyitottak-e a közösségi részvétel megvalósítására, a fenti adatokat megerősítő eredményeket kaptunk. Az ötfokú skálán az állampolgárok 2,64-es, míg a hivatalok/önkormányzatok/államigazgatás 2,14-es átlagot kaptak a nyitottságra vonatkozóan. Mindkét érték a közepes szint alatt marad, tehát mind az állampolgárok, mind az intézmények részéről csekély hajlandóságot látnak a válaszadóink a részvételre, azonban az intézményi ellenállást valamivel erőteljesebb problémának látják. Az állampolgárok nyitottságát a magasabban iskolázottak (akik amúgy intenzívebben részt vesznek ezekben a folyamatokban), kritikusabban látják (16. ábra).

16. ábra. *Állampolgárok kellően nyitottak-e a döntésekbe való bevonásra, iskolai végzettség szerinti megoszlásban*

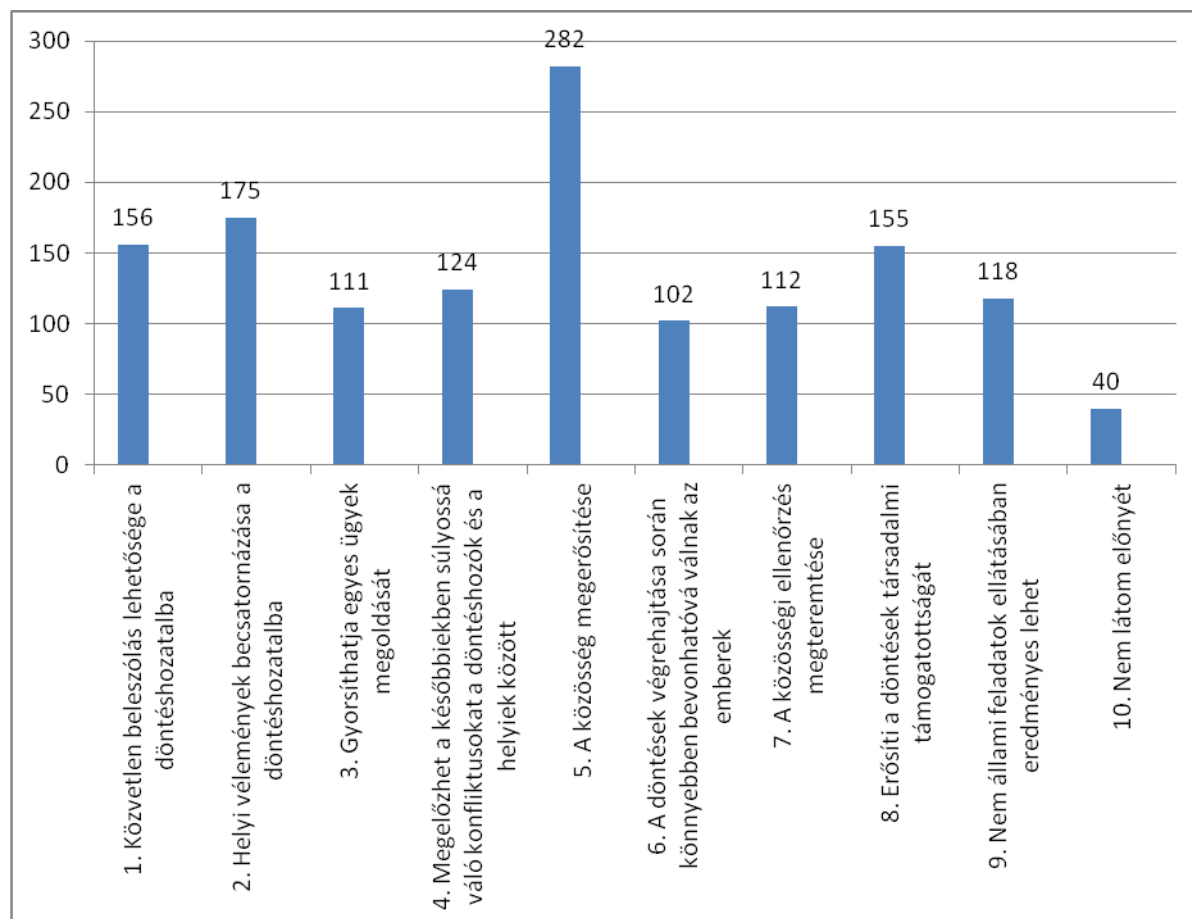
Előnyök és hátrányok

Kutatásunk során arra is választ kerestünk, hogy a szakirodalomban felsorakoztatott potenciális előnyök és hátrányok közül melyek kapnak hangsúlyt a részvétellel kapcsolatos társadalmi gondolkodásban. Ezek közül a 17. ábrán látható potenciális előnyökre kérdeztünk rá kérdőívünkben. A kapott válaszok alapján egyértelműen a közösségi kohézió és bizalom

támogatásával kapcsolatos előnyök élveznek abszolút prioritást. Kiemelkedően a legtöbben (282 fő) a közösség megerősítését jelölték meg a társadalmi részvétel előnyei között. De az átlagnál (137,5) több válasz érkezett a döntések társadalmi támogatottságának megerősítésére (ez a két pont, az 5. és 7. közvetlen bizalmi-közösségi szempontoknak foghatók fel), továbbá két, a közösség közvetlen beleszólására, véleményének becsatornázására vonatkozó pontra is (1. pont: 156; 2. pont: 175). Ehhez képest a közösségi ellenőrzés megteremtése, egyes feladatok ellátásában való hatékonyság, a konfliktus-megelőző szerep, vagy a döntésvégrehajtásban való aktív részvétel megkönnyítése kevésbé látszanak fontos szempontnak a magyar társadalom számára. A válaszadók mindössze 7,5 százaléka (40 fő) nem látta egyáltalán előnyét a társadalmi részvételnek. Ez megint jelentős társadalmi igényre utal. Korcsoportonkénti bontásban vizsgálva a válaszokat ismételtelen azt tapasztaljuk, hogy az idősebb korosztályok demokratikus tudatossága erőteljesebb, a fiatalabb kohorsoknál nagyobb arányban jelölték meg az előnyök között például a közösségi ellenőrzéssel kapcsolatos állítást (7. pont), illetve értettek egyet azokkal az állításokkal, melyek szerint az állampolgári tiltakozások, akciók a demokratikus jogok gyakorlásának fontos és eredményes elemei, illetve hogy az állampolgárok aktív részvétele a döntéshozatalban javíthatja a döntések minőségét.

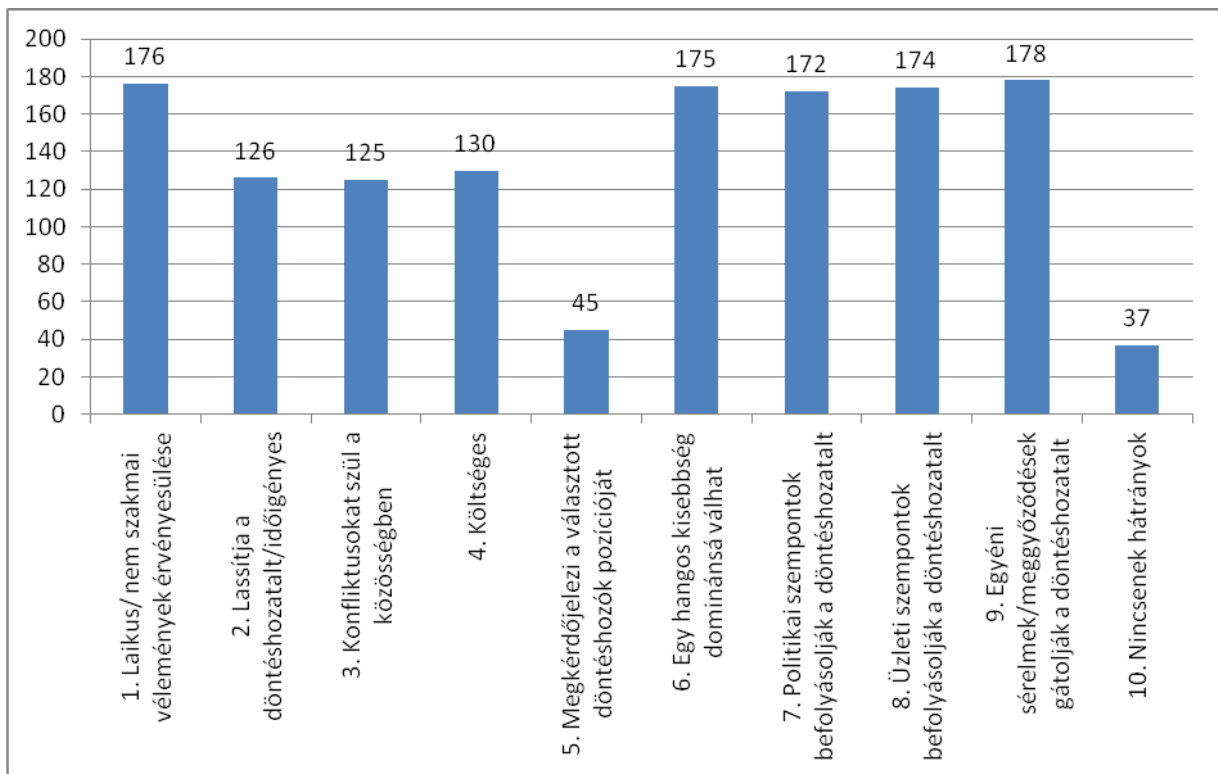
A közösségi részvétel potenciális hátrányaival kapcsolatos válaszok esetében ismét egy határozott gócpont köré szerveződő aggodalmak dominálják az ellenérzéseket: a részvételi folyamatoknak a szakirodalomban is tárgyalt (Hermet et al. 2005) befolyásolásával kapcsolatos félelem, hogy kisebbségi csoportok, részérdekek eluralkodnak a részvételi folyamatban, és akár a többségi véleménnyel szemben is érvényesülhetnek (6-9. válaszcsoport) (18. ábra). Emellett a laikus, nem szakmai vélemények érvényesülése jelenik meg az átlagnál erőteljesebben a válaszok között. Figyelemre méltó, hogy a választott döntéshozók (a képviseleti demokrácia) pozíciójának megingatásával kapcsolatos aggodalom szinte egyáltalán nem jelenik meg, alig többen tartják ezt hátránynak, mint ahány válaszadó szerint egyáltalán nincsenek hátrányai a közösségi részvételnek.

17. ábra A „Milyen előnyeit látja a társadalmi részvételnek?” kérdésre kapott válaszok megoszlása

Ha a részvételnek tulajdonított hátrányokat vetjük össze a kor változónkkal, újra érdekes összefüggéseket találunk. A legfiatalabb korcsoportban 45% azok aránya, akik attól tartanak, hogy laikus döntések érvényesülnek, ha a döntéseket szélesebb társadalmi szintű egyeztetések előzik meg, a legidősebbek között ez az arány jóval alacsonyabb, alig több mint 24% (3. táblázat)!

18. ábra A „Milyen hátrányait látja a társadalmi részvételnek?” kérdésre kapott válaszok megoszlása

1 táblázat A társadalmi részvétel hátránya: laikus/nem szakmai vélemények érvényesülése

	életkor 4 kategóriában				Total
	15-25 éves	26-35 éves	36-50 éves	51 év felett	
nem ért egyet	54,8%	71,1%	73,0%	75,9%	66,4%
egyért	45,2%	28,9%	27,0%	24,1%	33,6%
Total	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

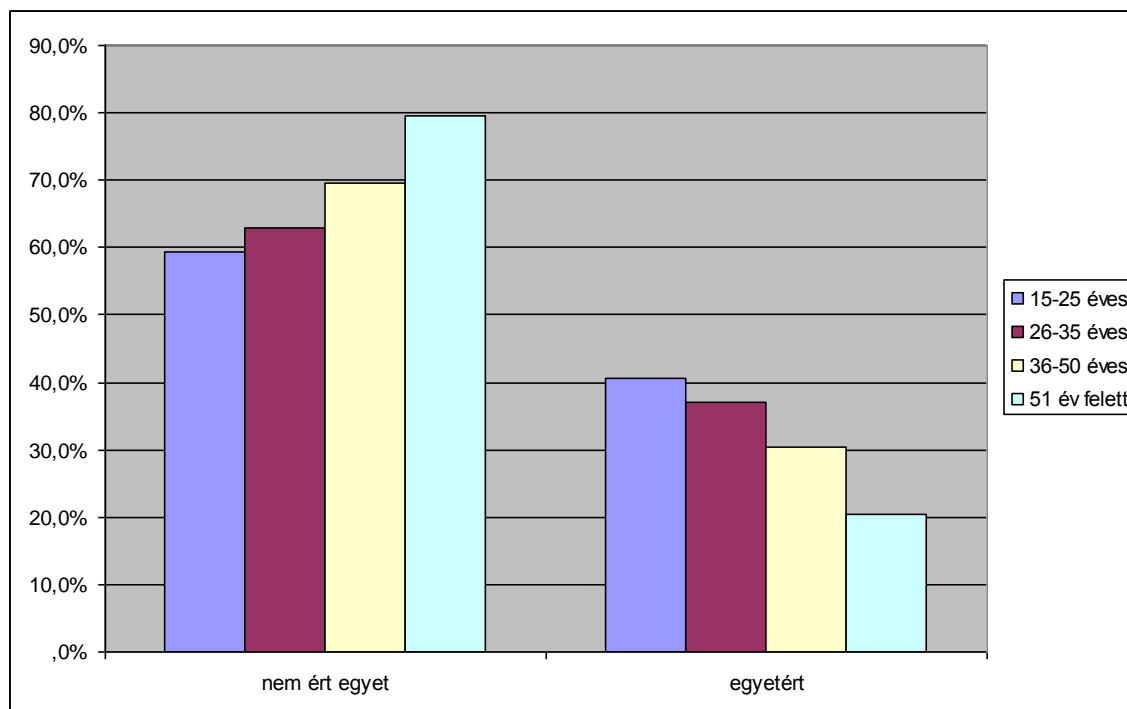
Hasonló eredményt kapunk akkor, ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy a társadalmi részvétel lassítja-e a döntéshozatalt (4. táblázat).

2. táblázat *A társadalmi részvétel hátránya: lassítja a döntéshozatalt*

	életkor 4 kategóriában				Total
	15-25 éves	26-35 éves	36-50 éves	51 év felett	
nem ért egyet	68,0%	75,3%	83,5%	83,9%	76,2%
egyeté rt	32,0%	24,7%	16,5%	16,1%	23,8%
Total	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Ha tehát a társadalmi részvétel megítélését abból az aspektusból vizsgáljuk, hogy az mennyivel emészt fel több időt, újra a fiatalabbak azok, akik szkeptikusabban ítélik meg a társadalmi részvételt: a 15 és 35 év közöttiek 32% és 25%-a ért egyet azzal az állítással, hogy a társadalmi részvétel lassítja a döntéshozatalt, a két idősebb korcsoportnál ez az arány egyaránt 16% körül mozog! Tehát ismét a fiatalabbak azok, akik szigorúbban, kritikusabban ítélik meg a társadalmi részvételt. Már szinte meg sem lepődünk, mikor azt látjuk, hogy szintén inkább a fiatalok azok, akik szerint a társadalmi részvétel az egyéni sérelmek, meggyőződések érvényesülésén keresztül is gátja lehet a döntéshozatalknak.

19. ábra A társadalmi részvétel hátránya: egyéni sérelmek/meggyőződések gátolják a döntéshozatalt

A diagramból egyértelműen látjuk, hogy a negatív (és a pozitív) megítélés és a kor között lineáris a kapcsolat: minél fiatalabb valaki, annál valószínűbben ítéli meg negatívan ezen szempont alapján a társadalmi részvételt! A fiatalok majd 41%-a egyetért ezzel a negatív állítással, a legidősebbeknél ez az arány 33% (19. ábra).

Konklúzió

Az elmúlt évtizedekben világszerte lezajlott „részvételi forradalom” (Dryzek 2000) a magyar társadalmat felemás módon érintette meg. Egyfelől megjelentek és többé-kevésbé ismerté váltak a közvetlen demokrácia eszköztárába tartozó megoldások, de továbbra is az állampolgárok szerény kisebbsége vesz részt ténylegesen ilyen tevékenységekben. Ezek közül is elsősorban a

jogilag jobban formalizált (helyi népszavazás 22,8%, lakossági fórum 13,5%) vagy az erőteljesebb aktivitást nem kívánó (adományozás civil szervezeteknek 17,8%) formáiban való részvétel a jellemzőbb. A nagyobb energiabefektetést, mélyebb elköteleződést igénylő eljárásokba való bekapcsolódás szerény mértékben jellemző (civil tiltakozás 8,7%; aktivitás civil szervezetben 6,2%; helyben lakók közös fellépése önkormányzati döntésekkel szemben 5%; önkormányzati tervek véleményezése 5%). Biztató emellett a közösségi, önkéntes munkában való részvétel relatíve magas aránya (20,1%).

A közintézményekbe vetett bizalom igen alacsony értéket mutat, amihez képest a közösségi részvétel kitüntetett szereplőinek tekinthető civilek iránti bizalom szignifikánsan magasabb. A képviseleti demokrácia intézményei iránti alacsony bizalom ugyanakkor nem jelenti automatikusan a részvételi folyamatokkal kapcsolatos nagyobb nyitottságot. A társadalmi részvételnek *általában* nincs szignifikáns összefüggése az intézményekbe vetett bizalommal (bár a civil szervezetekben való aktivitás hozzájárul az állami szervezetekkel kapcsolatos bizalom megerősítéséhez). Úgy tűnik tehát, hogy a részvételi folyamatok iránti nyitottságot nem az állami intézményekbe vetett bizalom alacsony szintje, az azok helyetti alternatíva keresése teremti meg, épp ellenkezőleg, a bizalom általánosan magasabb szintje segíti a közösségi részvétel kitüntetett terepének számító civil szervezetek munkájába való bekapcsolódást. Az összefüggés azonban nem teljesen lineáris. A társadalmi részvételt a legelőnyösebbnek azok a válaszadók látják, akik a képviseleti demokrácia intézményei (országgyűlés) iránt közepes bizalmat táplálnak. Azt látjuk tehát, hogy a közösségi részvétel pozitív megítélését, az az iránti nyitottságot jelentősen elősegíti a (civil szervezeti aktivitással korrelációban lévő) intézményi bizalmi szint bizonyos minimális mértékének megléte, ugyanakkor egy kritikus bizalmi szint felett ismét csökken a részvétel iránti affinitás. További eredményeink azt mutatják, hogy a bizalmatlanság erősíti a közösségi részvételnek mint a képviseleti demokrácia alternatívájának *elvi* támogatását, *a gyakorlati részvételhez* azonban, amennyiben az nem elsősorban tiltakozó formát ölt, hanem konstruktív, együttműködő technikákat jelent, a bizalom magasabb foka szükségeltetik.

A közösségi részvétel tipikus alanya rendelkezik egy általános bizalmi szinttel, ugyanakkor az intézményekkel kapcsolatban egyfajta kritikus álláspont is jellemzi, nem helyezi maradéktalanul

bizalmát a képviseleti demokrácia intézményeibe. Ezt a csoportot talán „bizakodó kritikusoknak” is nevezhetjük, és szemben az általános bizalmi válságban szenvedők, illetve az állami intézményekben maradéktalanul megbízó „etatisták” csoportjával, köztük kereshetjük a részvételi folyamatok motorjaként viselkedő állampolgárokat.

Ennek a hipotézisnek az alátámasztására klasztereket képeztünk, ahol a bizalommal kapcsolatos és a részvételi folyamatokba való bekapcsolódásra vonatkozó válaszokat vettük alapul. Ez visszaigazolta három csoport meglétét: az intézményrendszerrel kapcsolatban nagy bizalmat tápláló, de a közösségi részvételbe is intenzíven bekapcsolódó *integráltak* (137 fő); a mindkét szegmensben alacsony értéket mutató, az intézményrendszerben nem bízó és a részvételt is kerülő *szkeptikusok* (330 fő); és a politikai intézmények iránt bizalmatlan, de kiterjedt társadalmi tevékenységű *önállók* (45 fő). A válaszadók legnagyobb része (62,3%) a szkeptikusok csoportjához tartozik, ami illeszkedik a magyar társadalom mély bizalmi válságával kapcsolatos más eredményekhez (Bakonyi–Balázs 2012; Gyórfy 2007). A minta összesen körülbelül egyharmadára tehető *integráltak*, és *önállók* jelenléte azonban azzal a reménnyel tölthet el, hogy a hazai társadalomban is megvan az aktív állampolgárság, a döntéshozatalban való közösségi részvétel bázisa, amelyre alapozva lehetségesnek látszik a részvételi demokrácia különböző elemeinek fokozatos térhódítása. (Lehetséges volt egy négyelemű klaszterrendszer felállítása is, ahol megjelent az állami intézményekben erősen bízó, a közösségi részvétel iránt pedig bizalmatlan csoport, ez azonban olyan kis elemszámú volt, hogy további vizsgálatokat nem tett lehetővé.)

A fenti klaszterstruktúra koreloszlását vizsgálva arra az eredményre jutunk, hogy nem állja meg a helyét az a koncepció, mely a magyar társadalomnak a demokratikus ellenőrzés és részvétel iránti alacsonyabb érdeklődését a pártállami időszak rossz szocializációs örökségével magyarázza. Épp ellenkezőleg, az idősebb, a rendszerváltás előtt szocializált kohorsok körében jóval alacsonyabb a *szkeptikusok* aránya. Ők azok, akik sokkal intenzívebben kapcsolódnak be a részvételi folyamatokba, miközben a fiatalabb korosztályok inkább távol tartják magukat ezektől a tevékenységektől, és fontosságuk megítélésében, a demokráciához való hozzájárulásukat illetően is lényegesen kiábrándultabbak.

A lakóhely és a részvétel összefüggései kapcsán megállapítható, hogy a kisebb települések lakói szignifikánsan nagyobb bizalmat táplálnak az önkormányzatuk iránt, mint a nagyobb településeken, városokban élők. Ezzel párhuzamosan más típusú részvételi folyamatok is jellemzők rájuk. A *kisebb településeken a közvetlenebb, személyes kapcsolatokon alapuló, inkább konstruktív megoldásokat preferálják* (lakossági fórumok, közmeghallgatások, közösségi munkában való részvétel), míg a *nagyobb településeken* – mindenekelőtt a nagyvárosokban – *az intézményesebb, személytelenebb és a véleménykülönbségeket, tiltakozást a középpontba állító formák kerülnek előtérbe* (civil tiltakozás, helyi népszavazás stb.) Az önkormányzatok iránti bizalom magasabb szintje a kisebb településeken elősegíti az alacsonyabb konfliktusszintű, kooperatívabb részvételi formák meghonosodását.

Kutatásunk során arra is választ kerestünk, hogy milyen tényezők akadályozzák a részvételi folyamatokba való bekapcsolódást. Megerősítést nyert a kézenfekvő feltételezés, hogy az első és legfontosabb befolyásoló tényező, hogy az emberekben milyen attitűd alakult ki a közösségi részvétellel kapcsolatban. Minél pozitívabb a véleményük a részvételi folyamatokról, minél erősebb a vágy irántuk, annál nagyobb mértékben kapcsolódnak be azokba. Ez legalábbis annyit jelent, hogy áthághatatlan gátja a civil szereplésnek nincsen, aki ezt fontosnak gondolja, és részt szeretne venni, az többnyire meg is teszi.

A valódi cselekvés és a vágyott cselekvés közti viszony részletesebb elemzésére alkalmazott klaszterezéssel három típuscsoportot tudtunk körülhatárolni. Az első csoportba a cselekvésre vágyó és abban részt is vevő *megvalósító* aktívak kerültek (80 fő); a második csoportot a mindkét változó mentén alacsony értékekkel jellemezhető *érdektelenek* alkották (264 fő); míg a harmadik csoport azokból állt össze, akiknek vágyott aktivitása magas értéket ér el (tehát, ha *úgy adódna*, több tevékenységet is végeznének), de eddig kevés tevékenységben vettek részt valójában, őket a *tehetetlenek* címkéjével láttuk el (185 fő). A három klaszter elemzése megerősíti korábbi eredményeinket: a társadalom legnagyobb része passzív és közömbös a részvételi folyamatokat illetően, egy jelentős kisebbség azonban (35%) aktívabb kíván lenni a közösségi döntéshozatal és a közélet területén, ám erre különböző okok miatt nem nyílik lehetősége. A magasabb iskolai végzettség itt is valószínűsíti a részvételre fogékonyabb klaszterekbe, a *tehetetlenek* vagy a

megvalósítók csoportjába kerülést. Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen akadályok állhatnak a *tehetetlenek* csoportjába tartozók aktívabb részvételének útjában, akkor azt látjuk, hogy nagyobb mértékben az intézményi ellenállást teszik felelőssé az állampolgárok az alacsony szintű részvételért, azonban a passzív társadalmi közeg hatását is fontosnak látják. Az intézményi ellenállást a fiatalabbak, a társadalmi passzivitást a magasabb iskolai végzettségűek tartják jelentősebbnek.

Végezetül, az előnyök és a hátrányok megítélése szempontjából a megállapítható, hogy a társadalom számára a részvétellel kapcsolatos legfontosabb hozadék (és talán az elsődleges elvárás is) a közösségi kohézió, a bizalom megerősítése. Minden egyéb normatív demokratikus érv vagy praktikus előny csak ezt követi. A hátrányok közül viszont következetesen a részvételi folyamatok különböző csoportok általi manipulálása, befolyásolása szerepel.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a közösségi részvétel hazai megítélése és gyakorlata rendkívül ambivalens. Huszonkét évvel a rendszerváltás után a társadalom jelentős része, és ezen belül különösen a fiatalok, passzívak és kevésbé nyitottak a részvételi folyamatokra. Van ugyanakkor a magyar társadalomnak egy olyan, nem elhanyagolható része, amely igenis fontosnak tartja a közügyekben való aktív részvételt, és ők erőfeszítéseket is tesznek azért, hogy az általuk fontosnak ítélt részvételi folyamatokba be is kapcsolódjanak. Ennek útjában ugyanakkor több akadályt is látnak: elsősorban az intézmények ellenállását, de – ha valamivel kisebb mértékben is – a passzív társadalmi közeget is kárhoztatják a részvétel alacsony szintjéért Magyarországon. Egyáltalán nem mindegy ugyanakkor, hogy milyen technikákkal, eljárásokkal találkoznak. Úgy tűnik, a folyamatos közéleti konfliktusokba, a „hideg polgárháborúba” (Szilágyi 2010) belefáradt lakosság a részvételtől elsősorban a közösségi kohézió megerősítését, és nem a konfliktusok fokozását várja. A bizalomhiány tükröződhet az ilyen tevékenységek manipulálhatóságától való félelmek mögött is. Emellett a kívánatos (és ténylegesen gyakorolt) részvételi eljárások különbözhetnek attól függően, hogy azt hol, milyen környezetben, településtípuson valósítják meg.

Van terepe és bázisa tehát a részvételi folyamatoknak hazánkban, ám azok megtervezésekor különös gondossággal kell eljárni: meg kell találni az azokba bekapcsolódni kívánók körét, ki kell választani a megfelelő technikákat, törekedni kell a közösségi érzés megerősítésére, és garanciákat kell biztosítani a részvételi folyamat félrecsúszásával szemben. Ahhoz pedig, hogy mindez minél szélesebb körben megtörténhessen, elengedhetetlen átfogó képzési, ismeretátadási programok beindítása az intézmények munkatársainak, döntéshozóinak körében éppúgy, mint a társadalmi szemléletformálás, segítségnyújtás, az *empowerment* széles körű megvalósítása.

Felhasznált irodalom

Bakonyi Eszter 2011. *Bízni vagy nem bízni? - A demokratikus intézmények iránti bizalom a rendszerváltás után Kelet- és Közép-Európában – és ezen belül Magyarországon*; tézisyűjtemény PhD-értekezéshez, Budapesti Corvinus Egyetem, http://phd.lib.uni-cor-vinus.hu/619/3/Bakonyi_Eszter_thu.pdf

Bakonyi Eszter - Balázs Bálint 2012. S mit gondol a lakosság?” In Pataki György – Fabók Veronika – Balázs Bálint (szerk.): *Bölcs laikusok. Környezet, részvétel, demokrácia Magyarországon*. Budapest: Alinea-Védegyelet.

Bánszegi Zsuzsa 2009. *A fiatalok társadalmi részvétele*. Budapest: Mobilitás Országos Ifjúsági Szolgálat.

Baranyi Rita – Dollmayer Petra – Fodor Mátyás – Kiss Gabriella – Ottó Krisztina – Pál Csilla – Szabó Gergely 2004. *Közösségi részvétel a hulladékgazdálkodási döntéshozatalban*. Budapest: EMLA.

Bela Györgyi – Pataki György – Valené Kelemen Ágnes (2003): *Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban*. Budapest: BKE.

Bhatnagar, Bhuvan – Williams, Audrey C. 1992. *Participatory development and the World Bank: Potential directions for change*. Washinton DC: World Bank.

Blondiaux, L. 2005. L'idée de démocratie participative: enjeux, impensés et questions récurrentes. In M.-H. Bacqué et al. (eds.): *Gestion de proximité et démocratie participative*. Paris: La découverte.

Boda Zsolt – Medve-Bálint Gergő 2012. Intézményi bizalom a régi és az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle* 2012/2. 27–54.

Boda Zsolt – Jávor Benedek 2012. Keresem és kínálok: Társadalmi részvétel a környezetpolitikában intézményi nézőpontból. In Pataki, Gy. – Fabók, V. – Balázs, B. (szerk.): *Bölcs laikusok - Környezet, részvétel, demokrácia Magyarországon*. Budapest: Alinea-Védegyelet.

Buchya, M. - Hovermanb, S. 2000. Understanding public participation in forest planning: a review. *Forest Policy and Economics* 2000/1. 15–25.

Bullain Nilda – Csanády Dániel 2008. *Helyi érdek, helyi érték*. Budapest: Ökotárs Alapítvány.

Chopyak, Jill – Levesque, Peter 2002. Public participation in science and technology decision making: trends for the future. *Technology in Society* 2000/ 1–2. 155–166.

Cowell, Richard – Downe, James – Leach, Steve – Bovaird, Tony 2005. *Meta-Evaluation of the Local Government Modernisation Agenda: Progress Report on Public Confidence in Local Government*. London: Office of the Deputy Prime Minister.

Frame, Bob – Judy Brown 2008. Developing post-normal technologies for sustainability. *Ecological Economics*. 2008/65. 225–241.

Fülöp Sándor (szerk.) 2005. *Környezeti demokrácia Magyarországon – A „TAI” módszertannak végzett második magyar demokrácia felmérés eredményei*. Budapest: EMLA.

Glied Viktor 2009. Civil szervezetek szerepe a környezeti ügyekben, a dél-dunántúli régióban. *Civil Szemle* 2009/69-80.

- Gyórfy Dóra 2007. Társadalmi bizalom és költségvetési hiány. *Közgazdasági Szemle* 2007. március. 274–290.
- Hartz-Karp, Janette – Michael K. Briand 2009. Institutionalizing deliberative democracy. *Journal of Public Affairs* 2009/9. 125–141.
- Hermet, Guy – Kazancigil, Ali – Prud’homme, Jean-François 2005. *La gouvernance. Un concept et ses applications*. Paris: Karthala.
- Jávor Benedek – Várady Tibor – Toma Gábor 2006. *Mielőtt odaláncolod magad – Útmutató a városi zöldfelületek védelméhez*. Budapest: Védegylet.
- Jávor Benedek – Németh Krisztina 2007. Kisebb állam, nagyobb baj? – Beszámoló a zöldhatósági rendszer kialakításának értékeléséről. *Társadalomkutatás* 2007/4. 487–511.
- Jávor Benedek – Németh Krisztina 2008. A reformok, megszorítások és a környezetvédelem hatósági rendszere. *Politikatudományi Szemle* 2008/3. 35–60.
- Julesz Máté 2006. Egy modern jogi eszköz a környezet védelmében. *Magyar Tudomány* 2006/12. 1476–1485.
- Kaner, S. - Lind, L. - Toldi, C. - Fisk, S. - Berger, D. 2005. *Facilitator’s Guide to Participatory Decision-making*. Gabriola Island New Society Publishers.
- Kinyik Margit 2009. Civil érdekérvényesítés kistérségi szinten. *Civil Szemle* 2009/4. 81–110.
- Kiss Ildikó – Jávor Benedek 2009. *A társadalmi részvétel és szabályozottsága. Kutatási jelentés*. Budapest: Védegylet (kézirat).

Márkus Eszter (szerk.) 2005. *Ismerd, értsd, hogy cselekedhess – Tanulmányok a részvételi demokrácia gyakorlatáról*. Budapest: EMLA.

Nizák Péter – Péterfi Ferenc (d.n.) *A közösségi részvétel – társadalmi és hatalmi beágyazottság*. http://tarsadalmiegyeztetes.honlaphat.hu/files/sharedUploads/1127/hatteranyagok_elemzesekkiadvanyok/16029_nizak-peterfi.dbk.pdf

Ongjert Richárd (szerk.) 2002. *A párbeszédben álló város*. Budapest: Studio Metropolitana.

Reisinger Adrienn 2009. Részvételi demokrácia és társadalmi részvétel – elméleti megközelítések. *Civil Szemle* 2009/4. 5–23.

Rydin, Yvonne – Pennington, Mark 2000. Public Participation and Local Environmental Planning: The collective action problem and the potential of social capital. *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability* 2000/2. 153–169.

Szilágyi Ákos 2010. *A kékek és a zöldek. Hideg polgárháború Magyarországon*. Budapest: Palatinus.

Zakus, David – Lysack, Catherine 1998. Revisiting Community Participation. *Health Policy and Planning* 1998/1. 1–12.

Függelék

A válaszadó

1. Neme: férfi nő

2. Kora: 0-14   15-25   26-35   36-50   51-65   65-

3. Lakóhelye: Budapest   Nagyváros, megyei jogú város   Egyéb város   Község,
nagyközség   Kistelepülés (< 1000 lakos)

4. Legmagasabb iskolai végzettsége:

8 általános (vagy kevesebb)   Szakmunkásképző, egyéb érettségit nem adó középiskola
Érettségi   Egyetemi/főiskolai diploma

Bizalom

5. Mennyire bízik abban, hogy az alább felsorolt intézmények jól végzik a feladatukat? (1-5 skála, 1: egyáltalán nem értek egyet; 5: teljesen egyetértek)

a. Országgyűlés; b. A kormány; c. Az önkormányzatok; d. A rendőrség; e. Általában a média, a sajtó; f. A civil szervezetek

Társadalmi részvételi folyamatok ismertsége

6. Ön vett-e már részt az alábbi tevékenységek/folyamatok valamelyikében? (*Több is megjelölhető.*)

a) lakossági fórum/közmeghallgatás

b) civil tiltakozás

c) helyi népszavazás

d) aktivitás civil szervezetekben

- e) közösségi, önkéntes munka
- f) adományozás civil szervezet részére
- g) helyben lakók közös fellépése önkormányzati döntésekkel szemben
- h) önkormányzati tervek (településrendezési tervek, rendeletek, engedélyezések) előzetes véleményezése
- i) egyéb, éspedig: .....

7. Ha úgy adódna, Ön részt venne-e ezen tevékenységek/folyamatok valamelyikében? *(Több válasz is megjelölhető)*

- a) lakossági fórum/közmeghallgatás
- b) civil tiltakozás
- c) helyi népszavazás
- d) aktivitás civil szervezetekben
- e) közösségi, önkéntes munka
- f) adományozás civil szervezet részére
- g) helyben lakók közös fellépése önkormányzati döntésekkel szemben
- h) önkormányzati tervek (településrendezési tervek, rendeletek, engedélyezések) előzetes véleményezése

Civil szervezetek

8. Kérem nevezzen meg civil szervezeteket, amelyekről már hallott!

9. Kérem nevezzen meg civil szervezeteket, amelyekkel lakóhelyén/munkája során közvetlenül találkozott! (ha vannak ilyenek)

10. Ön részt vesz valamilyen civil szervezet munkájában?

11. Ha a fenti kérdésre igen a válasz, milyen módon vesz részt? (több válasz is megjelölhető!)

- a) alkalmazott vagyok
- b) önkéntes vagyok
- c) adománnyal támogatom
- d) szimpatizánsként levelezőlistán rajta vagyok, tájékoztatást kapok
- e) részt veszek rendezvényeiken
- f) egyéb, éspedig: .....

Vélemény a társadalmi részvételről

12. Milyen előnyeit látja a társadalmi részvételnek?

- a) közvetlen beleszólás lehetősége a döntéshozatalba
- b) helyi vélemények becsatornázása a döntéshozatalba
- c) gyorsíthatja egyes ügyek megoldását
- d) megelőzhet a későbbiekben súlyossá váló konfliktusokat a döntéshozók és a helyiek között
- e) közösség megerősítése
- f) a döntések végrehajtása során is könnyebben mozgósíthatóvá, bevonhatóvá válnak az emberek
- g) közösségi ellenőrzés megteremtése
- h) erősíti a döntések társadalmi támogatottságát
- i) nem állami feladatok ellátásában eredményes lehet
- j) egyéb, éspedig: .....

k) nem látom előnyeit

13. Milyen hátrányait látja a társadalmi részvételnek?

- a) laikus/ nem szakmai vélemények érvényesülése
- b) lassítja a döntéshozatalt/időigényes
- c) konfliktusokat szül a közösségben
- d) költséges
- e) megkérdőjelezi a választott döntéshozók pozícióját
- f) hangos kisebbség dominánsá válhat
- g) politikai szempontok befolyásolják a döntéshozatalt
- h) üzleti szempontok befolyásolják a döntéshozatalt
- i) egyéni sérelmek/meggyőződések gátolják a döntéshozatalt
- j) egyéb, éspedig: .....
- k) nincsenek hátrányok

14. Mennyire ért egyet az alábbi állításokkal? (1-5 skála, 1: egyáltalán nem értek egyet; 5: teljesen egyetértek)

A civil/állampolgári tiltakozásokban részt vevők csak önmagukra akarják felhívni a figyelmet.

Az állampolgári tiltakozások, akciók a demokratikus jogok gyakorlásának fontos, és eredményes elemei

Az állampolgárok aktív részvétele a döntéshozatalban javíthatja a döntések minőségét.

A civil szervezetek többsége csak megélhetési célból tiltakozik minden ellen.

A civil szervezetek jelentősen segítik az állampolgári vélemények megfogalmazását és képviseletét.

Az emberek azért nem akarnak beleszólni a közügyekbe, mert a politikusok, a hatóságok úgysem hallgatnak rájuk.

Az emberek azért nem vesznek jobban részt a közügyekben, mert nincs rá idejük, energiájuk.

15. Ön mennyire tartja fontosnak, hogy beleszólhasson a döntésekbe? (1-5 skála, 1: egyáltalán nem tartom fontosnak; 5: nagyon fontosnak tartom)

16. Összességében Ön mennyire tartja fontosnak az állampolgárok közvetlenebb részvételét a döntésekben? (1-5 skála, 1: egyáltalán nem tartom fontosnak; 5: nagyon fontosnak tartom)

17. Összességében Ön mennyire tartja eredményesnek Magyarországon az állampolgárok közvetlenebb részvételét a döntésekben? (1-5 skála, 1: egyáltalán nem tartom eredményesnek; 5: nagyon eredményesnek tartom)

18. Szívesebben csatlakozna-e részvételi folyamatokhoz, ha valamilyen „magasabb szerv” (pl. kormány, egyház, stb.) hirdetné meg? (1-5 skála, 1: egyáltalán nem; 5: sokkal szívesebben)

19. Ön szerint az államigazgatás/hivatalok/önkormányzatok kellően nyitottak és kezdeményezők az állampolgárok döntésekbe való bevonásában? (1-5 skála, 1: egyáltalán nem; 5: nagyon nyitottak és kezdeményezők)

20. Ön szerint az állampolgárok kellően nyitottak és kezdeményezők az állampolgárok döntésekbe való bevonásában? (1-5 skála, 1: egyáltalán nem; 5: nagyon nyitottak és kezdeményezők)

21. Ön az e célból létrejött szervezeteket elég erősek/ismertnek tarja-e, megvan a kellő támogatottságuk? (1-5 skála, 1: egyáltalán nem; 5: nagyon ismertek és támogatottak)

22. Ön szerint a média elég széles körű-e a tájékoztatás nyújt az aktív állampolgári részvétellel kapcsolatban, ill. a civil szervezetek munkáját illetően? (1-5 skála, 1:egyáltalán nem; 5: nagyon széleskörűen tájékoztat)